

Anmeldelser

Adriansen, Inge: De Slesvigske Krige i kulturlandskabet i Sønderjylland

Udgivet af Historisk Samfund for Als og Sundeved og Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot, 2013, 119 s. + cd.

Med udgangspunkt i sin store viden om både Sønderjyllands historie, erindringssteder og mindesmærker giver Inge Adriansen med denne bog for første gang en samlet præsentation og beskrivelse af alle mindesmærker i Sønderjylland for begge De Slesvigske Krige.

Bogen tager læseren på en rejse ind i – og hen til – historien om de mange mindesmærker, som gennem tiden, i flere etaper, er blevet rejst til minde om krigen og de faldne soldater.

At bogen ud over at tage fat i både Første og Anden Slesvigske Krig tillige indeholder såvel de danske som de tyske mindesmærker, er næppe en tilfældighed. Det afspejler den udvikling, der har været også i mindekulturen i regionen de seneste godt 10 år. Siden 2002 har tyske soldater deltaget i mindehøjtideligheden for Slaget ved Dybbøl 18. april, og i 2014 er mindedagen blevet afholdt som et fælles dansk-tysk arrangement. Mindekulturen har ændret sig i takt med det omgivende og erindrende samfund, hvilket også er en af bogens centrale pointer.

Inge Adriansen har gennem flere år beskæftiget sig med erindringssteder og mindesmærker i såvel national som sønderjysk sammenhæng. Det er blevet til flere større og mindre publikationer, men her skal særligt fremhæves værket *Erindringssteder i Danmark. Monumenter, mindesmærker og mødesteder* (2010), der for alvor slog hendes position som en af landets førende erindringsstedsforskere fast. Adriansen beskæftiger sig mestendels med de fysiske erindringssteder, hvilket den her anmeldte bog også vidner om.

Bogen henvender sig både til folk, som ønsker at vide mere om de enkelte mindesten og grave, og til folk, der også interesserer sig for eftertidens mindekultur og de erindringsmæssige faser, som egnen har gennemgået de seneste 150 år. Bogens opbygning og inddeling gør den anvendelig til begge dele.

Der indledes med begrebsafklaring, hvor blandt andet begreberne Sønderjylland og Slesvig samt kulturlandskab og erindringskultur

forklares kort og præcist. Dermed får læseren en introduktion til emnet, og de mange mindesmærker sættes ind i en historisk og mindekulturel kontekst.

Dernæst præsenteres mindesmærkerne og krigergravene opdelt efter geografisk område. Der er desuden et kort, særskilt afsnit om mindesmærker for de nordiske frivillige i begge Slesvigske Krige.

Efter bl.a. et afsnit om vedligeholdelsen af mindesmærkerne følger en række centrale afsnit om historiebrug og mindekultur i forbindelse med De Slesvigske Krige og de dertilhørende mindesmærker.

I denne velskrevne bog afdækker Adriansen historien bag ikke blot udvalgte mindesten, men også historien på et mere overordnet niveau. Der gives indblik i mindesmærkernes tilblivelse, historie og mindebrug, hvorved det tydeliggøres, at bogen og den tilhørende cd er mere end en registratur over mindesten og gravsteder.

Informationerne om mindekulturen og dens udvikling er ikke nye; disse har Adriansen allerede tidligere, på grundig og kompetent vis, præsenteret i f.eks. *Erindringssteder i Danmark. Monumenter, mindesmærker og mødesteder*. Det nye i denne udgivelse er den samlede præsentation af mindesmærkerne for begge Slesvigske Krige i Sønderjylland. Ved hjælp af den velundersøgte kontekst sættes mindesmærkerne på velfungerende vis således både i forhold til hinanden og i forhold til skiftende tiders erindring.

Bogen er flot illustreret med både mindre og helsides fotografier af flere af mindesmærkerne. Der gives gennem fotografierne indblik i, hvor ens ellers forskellige mindesten og gravsten kan være. De interessante og velformulerede og indimellem lidt lange billedtekster udfolder yderligere de afbillede mindesmærkers til tider kringlede historie.

Bogen kan med fordel fungere som guide til mindesmærker og krigergrave i Sønderjylland, hvilket den medfølgende cd også indbyder til. Her er alle de 510 mindesmærker samlet med billeder, udførlige oplysninger og ikke mindst gps-koordinater.

Har man lyst til at opleve historie og kultur gennem mindesmærker og gravsteder, er man med denne bog godt rustet, og man behøver ikke at besidde en stor forhåndsviden.

Der kan kun opfordres til, at man med bogen i hånden tager af sted på tur ud i det særegne og mindesmærkerige sønderjyske kulturlandskab.

Signe Frederiksen

Adriansen, Inge og Jens Ole Christensen: *Anden Slesvigske Krig 1864. Forhistorie, forløb og følger*
Udgivet af Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot og Tøjhusmuseet, 2013, 44 s.

Det er ikke en særlig taknemmelig opgave at skulle redegøre for Anden Slesvigske Krigs forhistorie, forløb og efterdønninger på godt 40 sider, der i øvrigt er ivrigt illustreret, men så meget desto mere imponerende er det, forfatterne har fået plads til i denne lille sag.

Bogen beskriver indledningsvist forløbet fra Napoleonskrigene og frem. Herefter redegøres for Dannevirkes rømning, stormen på Dybbøl, slaget ved Helgoland, London-konferencen, overgangen til Als og freden i Wien – altså den slagne vej igennem krigen. Krigen sættes efterfølgende ind i både et større tysk og dansk perspektiv. For Tyskland bliver det første skridt mod den nationale samling, for Danmark bliver nederlaget lidt af det samme, men på en ganske anden måde – et fokus på opbygningen af landet og de folkelige bevægelser. Afsnittene om nederlaget i dansk billed- og digtekunst virker givende til at anskueliggøre skabelsen og udviklingen af erindringer, der finder en naturlig fortsættelse i afsnittene om mindesmærker og erindringssteder. En mytedræbersektion fratager forladegeværet en væsentlig del af ansvaret for nederlaget og stiller spørgsmålstegn ved, om Slesvig var dansk land, og om Dannevirke nu også har været danskhedens værn siden Arilds tid og sidst, men ikke mindst affejes billedet af Dybbøl som Danmarks Thermopylæ ved at henvise til den forenkede heroisme, der ligger heri. I det sidste afsnit knyttes båndet mellem nutiden og fortiden i en beskrivelse af den fredelige sameksistens, der sidenhen har præget grænseområdet med 1920-afstemningen og København-Bonn-erklæringerne som primære årsager.

At alt dette kan presses ned på hæftets 44 sider, er imponerende, og det vidner om et overbevisende både bredt og dybt kendskab til ikke bare krigen, men også den sammenhæng, den på begge sider udspillede sig i. Derfor er det naturligvis også en god idé at få netop disse to forfattere til at skrive et hæfte, der foreligger på dansk, tysk og engelsk, og som både pga. længde og sprog formodentlig kommer langt ud.

Myteafsnittene forekommer imidlertid denne anmelder problematiske. Med vendinger som »det er ikke sandt« og »Det er ikke rigtigt« ender disse afsnit ofte som en dikotomi – myte vs. fakta – hvor fakta-

delen kommer til at stå mere utvetydig, end det formodentlig har været tænkt. Denne hårde opdeling gør det desto mere væsentligt at udpensle, hvori det mytiske ligger, så affejningen af myten om, at Slesvig var gammelt dansk land, ikke kommer til at fremstå, som om det ikke havde været tilfældet siden Ribebrevet, men at dette netop var et tvetydigt spørgsmål. Også affejningen af myten om Dybbøl som Danmarks Thermopylae fortjener en mindre kommentar: Denne begrundelse forfatterne ved, at flere på dansk side – navnlig slesvigere – gik over til fjenden, ved at henvise til, at mytteri flere gange var under opsejling og ved at fastslå, at danskerne jo altså nu engang ikke blev nedkæmpet til sidste mand.

Det kan meget vel være interessant, hvad Danmarks og Slesvigs juridiske forhold var, og hvorvidt Dybbøl havde visse ligheder med et græsk nederlag for 2.000 år siden – om ikke andet, så fra et hhv. retshistorisk og militærhistorisk synspunkt. Men lige så interessant forekommer det denne anmelder, hvordan disse 'myter' opstod – hvori fandt Lehmann med Ejder-talen og Drachmann med Thermopylae-sammenligningen hjemmel til at etablere – eller reproducere – disse 'myter'? Det er vel netop i den opfattelse – sand eller ej – at kilden til forståelse af krigen og mindet om den skal findes.

Til gengæld kunne man godt i højere grad have brugt en kritisk vinkling på tiden fra 1918 og frem. Forfatterne skriver, at der efter Første Verdenskrig skete en »gennemgribende ændring af Europa ud fra princippet om 'folkenes selvbestemmelsesret'«. Dette kan vel også diskuteres. På trods af en overvejende kulturelt og sprogligt set tysk befolkning blev Sydtirol italiensk ved opsplitningen af Østrig-Ungarn, tjekker og slovakker blev af sikkerhedspolitiske grunde samlet til ét folk, der ikke hidtil havde eksisteret, tjekkoslovakkerne, og såvel Alsace og Lorraine som størstedelen af de efterfølgende polske områder i Posen og Vestpreussen blev hhv. franske og polske uden folkeafstemning. Et sådant perspektiv får snarere det dansk-tyske eksempel til at stå som såre unikt.

Derudover sidestilles det tyske mindretals krav om en grænserevision inden 1945 med det danske mindretals krav efter 1945. Det må alt andet lige være en meget ulige sammenligning. Hvor kravet om grænserevision før 1945 ikke havde med Nordslesvigs befolknings sindelag, men snarere med ønsket om Stortyskland at gøre, så var det danske mindretals krav efter 1945 trods alt baseret på en eller anden form for analyse af sydslesvigernes sindelag – om end sandsynligvis

konjunkturbestemt. Med samtidens eksempler in mente er der vel også en vis grund til at tro, at en afstemning i Nordslesvig for 1945 og en afstemning i Sydslesvig efter 1945 næppe havde haft helt den samme demokratiske legitimitet.

I det hele taget får man indtryk af en symmetrisk forsonlighedsfortælling med snart sagt ene fremskridt, og i bogens sidste linjer erklæres den nationale strid afsluttet med København-Bonn-erklæringerne. Selv nærværende unge anmelder (årgang 1983) har imidlertid i forholdsvist klar erindring, at der har været både stridigheder over støtten til de danske skoler i Sydslesvig samt problematiseringer af SSW's fritagelse for spærregrensene i forbindelse med udpegelsen af landsregeringen – begge dele med København-Bonn-erklæringerne som udgangspunkt. En læser her og der vil måske også stille spørgsmålet, hvorfor den intense strid om Isted-loven forbigås i tavshed i en bog, der ellers også beskriver både monumenter og erindringssteder.

Som nævnt i begyndelsen er det naturligvis ikke rimeligt at kræve af et godt 40 sider langt hæfte at have samme detaljerighed og nuanceringsgrad som en doktorafhandling om samme emne. Nærværende anmelders ord skal således heller ikke bæres i marken imod dette hæfte, men skal alene tjene til at supplere det. Vel var Slesvig ikke ene dansk, og vel var Dybbøl ikke Thermopylæ, men ud fra disse og lignende opfattelser er mange sæt terninger i tidens løb blevet kastet. Det er lige fuldt disse opfattelser, som det er de faktiske omstændigheder omkring krig, konflikt og konfliktløsning, der har været med til at skabe grænselandet i dag.

Jens Lei Wendel-Hansen

Appel, Charlotte og Ning de Coninck-Smith (red.): Dansk skolehistorie. Hverdag, vilkår og visioner gennem 500 år. Bind 1: Da læreren holdt skole. Tiden før 1780. Bind 2: Da skolen tog form. 1780-1850. Bind 3: Da skolen blev sat i system. 1850-1920. Aarhus Universitetsforlag, 2013-14, 446 s.+432 s.+446 s.

»Et storværk«, sådan karakteriserer hvervebrochuren den nye danske skolehistorie om tiden fra senmiddelalderen til 2014, som er kommet fra bogtrykker og bogbinder på kun ét år mellem september 2013 og efteråret 2014. Ordene er berettigede på flere måder. Der er tale om fem store bind på hver knap 450 sider, trykt på kraftigt papir, indbundet, med mindst en illustration pr. opslag, hvert bind med kilde- og

litteratursays som indgang til det bagvedliggende forskningsfelt og til litteratur og kilder. Fokus er ikke lagt på skolens formelle rammer set ovenfra, men på dens hverdag og praksis, lokale forvaltning, vilkår og aktører og dertil på en bred fortælling om barndomshistorie og opdragelse gennem tiden. Børnene, forældrene, lærerne står i centrum. Endnu mere ambitiøst er værket i sin geografiske afgrænsning. Det dækker Danmark inden for de til enhver tid gældende statsretslige grænser. For tiden før 1864 er emnet den samlede helstat med kongeriget, Norge, Grønland og kolonierne, og derfor selvfølgelig også Slesvig/Sønderjylland. Den sydlige landsdel er sågar medtaget i bind 3 om tiden 1850-1920, hvor Sønderjylland jo den længste tid hørte under Preussen og var udland.

Forfatterne er et team af de fremmeste danske skolehistorikere, og det hele er muliggjort af en stor bevilling fra Carlsbergfondet i årene 2009-2014. Forankret har arbejdet været ved Aarhus Universitet. Der er tale om et værk til at læse, mere end et opslagsværk, omend det sidste er lettet med fyldige registre sidst i hvert bind.

Nedenfor omtales værkets tre første bind, dvs. skildringen af tiden før 1920. Det var en tid, hvor Sønderjylland ikke var det samme som kongeriget. Før 1920 kan der ikke sættes lighedstegn mellem skole nord for Kongeåen og skole syd for Kongeåen. Denne forskel er en udfordring i et værk, som skal sammenfatte en overordnet helhed. I denne anmeldelse må spørgsmålet være: Hvordan har forfatterteamet løst den sønderjyske udfordring? Hvordan er Sønderjylland kommet med i værket?

Først dog en generel karakteristik. Helt overordnet er værket formidling og forskning på højt niveau. Ubesværet og letlæst fortælles om udvikling og sammenhænge, meget ofte konkretiseret med lokale og personlige eksempler bygget på nye kildestudier. Vægten ligger på skolens lokale udvikling og praksis og emnets aktører. Emnet er ikke så meget skolen som institution styret af love og regler som uddannelsens, opdragelsens og barndommens historie i al mangfoldighed. Læseren oplever, hvordan det gik til både i skolestuen og i børneopdragelsen uden for skolen. Man forstår, hvad skolemålene var til forskellig tid, og hvor langt lærerne kom med ABC, læsning, katekismus, katekismusforklaring, skrivning og regning og senere særlige fag. Man ser hvordan og hvornår børnene og befolkningen i almindelighed lærte at læse og skrive, og hvor langt de kom i den forskelligartede dannelse. De simpelthen fremragende kilde- og litteratursays

til hvert kapitel viser vej til utrykte og trykte kilder og fortæller om forskningstraditionen og giver impulser til videre forskning. De mere end 200 billeder pr. bind røber en vældig research, og billedteksterne supplerer hovedteksten. Den røde tråd fastholdes fra bind til bind, og med afrundende indlednings- og slutkapitler kan hvert bind læses for sig.

Indtil i dag har det altdominerende hovedværk i dansk skolehistorie været skolemændene Joakim Larsens grundsolide fremstillinger af emnet, især hans trebindsværk om folkeskolen op til 1898, udgivet i årene 1893-1916 og genudgivet 1984. I sønderjysk skolehistorie var Gottlieb Japsens disputats fra 1968 om det dansksprogede skolevæsen før 1814 epokegørende. Larsen betragtede skolelovene af 1814 som det store lyspunkt på vejen frem mod vore dage. Der blev et dogme, at lovene fastslog princippet om undervisningspligt modsat skolepligt som grundlag for den danske skole. Skolelovene af 1814 og Reventlow-kredsens indsats i årene forud blev en del af en dansk historisk kanon.

Her lægger den nye skolehistorie et nyt snit. Vel var 1814-lovene vigtige, men det påpeges, at de ret beset byggede på tiden forud, de var del af en lang og kontinuerlig udvikling, og princippet om undervisningspligt har ikke så meget rod i dette lovkompleks som i grundloven af 1849.

Værkets bind 1 er skrevet af Charlotte Appel og Morten Fink-Jensen. Det har bindtitlen *Da læreren holdt skole* og belyser tiden fra senmiddelalderen til 1780. Udviklingen ses som en proces, som længe i væsentlig grad var styret nedefra, ført fremad af lokale skolebrugere, borgere og bønder, lige så meget som af centrale myndigheder. De første 300 år var en gradvis fremadskriden, hvor begrebet »skole« bevægede sig fra oprindelig at være et ret lokalt formet fænomen, hvor forskelligartede lærerkræfter ud fra lokale behov samlede elever om sig, hvor det nu var muligt, og til et slutpunkt, hvor »skole« nærmede sig at være et konkret sted og en konkret bygning styret af centralt fastsatte bestemmelser. I kongeriget fastslog Frederik 4.s fattiglov i 1708, at der skulle være offentlig skole i alle sogne. Noget lignende gjaldt i Slesvig. De berømte kongerigske rytterskoler fra 1720'erne fremhæves med rette. De præsenterede bygningsstandarder, som senere påvirkede 1814-forskrifterne. Christian 6.s omfattende reformprogram får en fortjent anerkendelse, hans love fastslog skole- og undervisningspligt. På begge sider af Kongeåen blev kongen gan-

ske vist nødt til at opgive mange af sine påbud, men det ændrer ikke ved, at han forkyndte målsætninger, som endnu i 1814 var motiverende for lovgiverne. Særlig vigtigt var, at den påbudte konfirmation i 1736 gjorde det nødvendigt for enhver at gå i skole i ganske lang tid.

Det er lykkedes forfatterne at få Slesvig pænt med. Hertugdømmerne omtales som en kulturel korridor og foregangsland, og det nævnes, at Christian 6. sammensatte sin skolekommission af mænd fra Slesvig. Den sundhedske og æroiske lærer Johannes Pade er benyttet som hovedeksempel på en lærerbiografi i skolens overgangsfase fra selvstuderende lærere til seminarister, og også Peter Kier fra Øster Løgum er kommet med. Set sydfra kan man altid ønske sig endnu mere sønderjysk stof. Med fordel kunne Lorenz Nissens værdifulde selvbiografi *Meine Wege und Umwege zur Kirche* (1826) være inddraget. Det havde også været fint, om afsnittene, om hvordan den konkrete skolepraksis ændrede sig efter afgørende love, havde givet plads til slesvigske eksempler, så meget mere som værket selv nævner, at alle fem bind vil tilgodese mangfoldigheden med eksempler fra Aabenraa Provsti. Det er der måske ikke helt levet op til. Men det må fremhæves, at bindet er udtryk for en grundsolid viden, bygget på forskning, og fantastisk velfortalt.

Værkets bind 2, med bindtitlen *Da skolen tog form*, er skrevet af Christian Larsen, Erik Nørr og Pernille Sonne. Det viser, hvordan skolen på grundlag af 1814-lovenes klare forskrifter både nord og syd for Kongeåen i de nærmestfølgende årtier endeligt udviklede sig til faste institutioner, hver med deres distrikt ledet af lærere med reglementeret uddannelse og løn. Undervisningspligt og skolepligt blev en realitet, og nærmest alle lærte nu at læse og skrive.

1814-lovene var et stort kompleks af selvstændige love for København, for landdistrikterne, for købstæderne og for Slesvig og Holsten. Værket fremstiller lovene som sammensat af byggesten fra en lang forhistorie, således impulser fra Frederik 4.s rytterskoler, skoleprojekter på private godser, Christian 6.s lovgivning, oplysningens og reformårenes nyskabelser og visioner. Et netværk af reformvenner stod bag, ikke kun de kendte Reventlow-brødre. Også erfaringer fra hertugdømmerne indgik i forarbejdet. Det er rigtigt at se de berømte love som led i en lang proces og ikke som alene-udgangspunkt for en ny tid. Alligevel kunne analysen af de kongerigske lov være uddybet ved at se mere på forholdet til biskop Adlers slesvigske skolereformer fra 1798 til 1808 og ved mere klart at påpege forskelle og ligheder

mellem lovgivningen nord og syd for Kongeåen. Den slesvig-holstenske lov taler mere om skolepligt end den danske, der er forskelle i målet for undervisningen, og også skoletilsynet var forskelligt, idet egentlige skolekommissioner blev indført i Danmark, ikke i Slesvig-Holsten. Syd for Kongeåen var 1814 endnu mindre et mærkeår end i Danmark, fordi den samlede lov byggede videre på de lokale skolereglementer skabt af generalsuperintendent Adler i årene forud. Det er misvisende, når den slesvig-holstenske lov (s. 145) siges at foreskrive, at skolens sprog skulle følge folkesproget. Tværtimod skulle skolesproget følge kirkesproget. Derved blev den mere effektive skoleundervisning fra 1814 en kraftig impuls for det tyske sprog i de endnu dansk-talende dele af Sydslesvig. 1814-loven var med til at fastlægge den kultur- og sindelagsgrænse gennem Sønderjylland, som vi i dag kender som landegrænsen. Anmelderen kunne også have ønsket sig, at der var blevet plads til sonderjyske eksempler i bogens afsnit om 1814-lovenes implementering. Eksempler er dog kommet med i det fremragende afsnit om indførelsen af den indbyrdes undervisning.

Værkets bind 3, med bindtitlen *Da skolen blev sat i system*, har Anne Katrine Gjerløff og Anette Faye Jacobsen som forfattere. De foregående binds læsevenlige og eksemplificerende stil fortsætter den røde tråd fremad fra grundloven i 1849 og skolefrihedsloven 1855. Nu var der ikke længere skolepligt for flertallet, men undervisningspligt, og friskolernes æra kunne begynde. Sidst i perioden kom almenskoleloven af 1903, som indførte mellemskolen og åbnede en vej for børn af helt almindelige familier fra grundskolen til videregående uddannelse. Fortællingen har stor kulturhistorisk bredde og fanger de nye udviklinger i 1800-årene, såsom den gradvise svækkelse af religionens førsteplads i skolen, lærer- og lærerindstandens udvikling, det nationale program efter 1864, børnearbejdet, nye pædagogiske strømninger, skolebygninger, skoler for mindretal og afvigere og meget mere. Bind 3 siges at omfatte Sønderjylland, og rigtignok er der medtaget fine illustrationer fra landsdelen, og på omkring 10 sider kan der læses om skolen som sproglig-national kampplads før og efter 1864 og om germaniseringen fra 1870'erne. Men disse sider står mærkeligt hængemt, i kapitler med overskriften »Ord og toner« og »Historie om fædrelandet og andre lande«. Grønland, Færøerne og kolonierne (og Norge) har derimod her som i de to andre bind fået særlige afsnit. Reelt må siges, at skellet ved Kongeåen lige frem til 1920 (og en tid

længere) var så dybt, at en retvisende behandling af den sonderjyske skolehistorie kun er mulig med særlige afsnit, så at sige i hvert kapitel. Og det er et for stort krav at stille. Værket har altså stillet sig en næsten uløselig opgave. Det siges ikke som bebrejdelse, kun som anerkendelse, for forsoget er jo gjort.

I tilgift giver værket med sine moderne synsvinkler et fremragende udgangspunkt for kommende selvstændige behandlinger af skolen i Sønderjylland. Det gælder ikke mindst netop tiden 1850-1920. Værkets mange interessante synsvinkler kan være øjenåbner for nye behandlinger af historien om skolen i Sønderjylland, f.eks. om skoletilsyn, kirkens rolle, skolefrihed, pædagogik, skolebyggeri, børnearbejde, lærerroller osv. I værkets fremragende litteratur- og forskningsafsnit er der yderligere inspiration at hente. Alt i alt kan man uanset den sonderjyske selvoptagethed ud fra værkets første tre bind fastholde indledningsordene: Den nye *Dansk skolehistorie* er et storværk.

Lars N. Henningsen

Danielsen, Niels-Birger: Werner Best. Tysk rigsbefuldmægtiget i Danmark 1942-45
Politikens Forlag, 2013, 597 s.

Niels-Birger Danielsen har skrevet den første egentlige dansksprogede biografi om den tyske rigsbefuldmægtigede i Danmark, Werner Best. Det har han ifølge forordet gjort, fordi den manglede. Han skriver videre, at ambitionen har været at »skrive en bredt dækkende biografi om Werner Best«. Det fremgår også, at det har været et vigtigt formål at udbrede kendskabet til Best til en bredere kreds end en fåtallig skare af historikere.

Disse målsætninger er på mange måder lykkedes fint. Læseren præsenteres for en både velskrevet og lettilgængelig bog, hvor der gives en sammenhængende fortælling om Bests liv både før, under og efter hans tjenestetid i Danmark. Mange læsere vil således kunne få udbytte af at læse bogen, hvis de vil have noget at vide om Werner Best. Det gælder især i forhold til de 2 1/2 år, hvor han var rigsbefuldmægtiget i Danmark. Når jeg alligevel er kritisk over for bogen skyldes det, at jeg simpelt hen finder det for let hurtigt at skrive en bog, hvor en meget stor del af indholdet er baseret på andre historikers forskningsresultater. Og dermed en bog, der ikke præsenterer ret meget nyt i forhold til, hvad andre har skrevet i forvejen.

Danielsen vedkender sig i forordet, at han i forhold til perioden før 1940 og efter 1951 hovedsageligt bygger sin fortælling på den tyske historiker Ulrich Herberts banebrydende biografi *Best* fra 1996. Et værk, der er skrevet på et ret tungt akademisk tysk, og som indiskutabelt kunne trænge til at blive formidlet på en lettere tilgængelig måde. Ifølge en artikel i *Information* 27.-28. juli 2013 har Herberts forlag, Dietz, kontaktet Politikens Forlag – hvor Danielsens biografi er udkommet – og kritiseret Danielsen for at have »overtaget Ulrich Herberts undersøgelsesresultater, hans argumentation, hans teoretiske modeller og fortolkninger såvel som de vigtigste begivenheder i Herberts biografi«. Det er en hård kritik, men hvis man har læst Herberts biografi, sidder man ganske rigtigt med en fornemmelse af, at Danielsen netop bygger en væsentlig del af sin argumentation og sine fortolkninger på Herberts arbejde.

En anden anke i forhold til bogen er, at der ikke løbende er angivet notehenvvisninger. Til gengæld er der sidst i bogen nogle korte beskrivelser af de enkelte kapitlers kildegrundlag. Jeg mener generelt, det er en usikik, når der mangler notehenvvisninger i faghistoriske bøger, fordi læserne fratages muligheden for at kigge historikeren over skulderen og forholde sig til, om grundlaget for fremstillingen er mere eller mindre troværdig. I forlængelse heraf er det en skam, at Danielsen ikke har skrevet en forskningsoversigt, hvor han forholder sig til andre historikers resultater. Det er særligt problematisk, fordi han netop baserer en stor del af sin fremstilling på andre historikers arbejde.

I forordet henvises der til, at John T. Lauridsens monumentale kildeindsamling *Werner Bests korrespondance med Auswärtiges Amt 1942-1945* – som jeg har anmeldt i denne årgang af *Sønderjyske Årbøger* – udkom tre måneder før deadline for manuskriptet til *Werner Best*, og at der derfor ikke var »tid til at gennemarbejde det systematisk«. Det forekommer at være en uheldig beslutning, at forfatteren og forlaget ikke i stedet valgte at udsætte udgivelsen. En systematisk brug af dette kildemateriale ville netop have gjort det muligt at præsentere en dybere analyse og være fremkommet med nye interessante resultater. I stedet præsenteres en beskrivende fortælling, hvor forfatteren ikke for alvor kommer med en nyfortolkning af Werner Best. Nu må vi vente på, at andre historikere for alvor gør brug af dette omfattende nye kildemateriale, men indtil da kan læsere med fordel vælge at læse Lauridsens korte og indsigtfulde analyser af baggrunden for de enkelte dokumenter, hvoraf Best har skrevet en meget stor del.

Werner Best er på næsten 600 sider, og selv om fremstillingen er letlæst, kunne bogen med fordel have været beskåret en del. Der kunne især have været skåret i den del af bogen, der vedrører forholdet til hustruen og børnene og børnenes skolegang og fødselsdage.

Mogens Kostgaard Nissen

Hansen, Jürgen: Claus Hindrich Clausen, Broager Mølle. Virksomheden og slægten
Eget forlag, 2013, 276 s.

Det er i dag svært at forestille sig den betydning, møller (i alle deres forskellige afskygninger) har haft. Antallet af vind- og vandmøller i Sønderjylland såvel som i resten Danmark har i de sidste 50-60 år været stærkt dalende i takt med den dalende rentabilitet. De møller, der i dag står tilbage, har været genstand for ganske betydelige investeringer fra velvillige fonde og mange timers arbejde fra entusiastiske frivillige. De står ofte som monumenter over en svunden tid, og møllernes andel i industri- og erhvervshistorien overskygges til tider af det nostalgiske blik.

Dette blik har sat sit præg på møllet litteraturen, som præges af mølle-topografier, hvor der ofte indledes med en indføring i mølletyper og mølleriet, hvorefter en regions eksisterende såvel som ikke-eksisterende møller præsenteres. *Danske Møller* (1934) er et eksempel herpå. For Sønderjyllands og Slesvig-Holstens vedkommende bør i den henseende fremhæves Hans Linow og Jens Lampes *Møller på Als* (1966), Wolfgang Schefflers *Mühlenkultur in Schleswig-Holstein* (1936/1982) og Hans Petersens *Geschichte der Mühlen zwischen Eider und Königsau* (1988).

Sjældnere dykkes der ned i den enkelte mølles historie og virksomhedsdrift, og litteraturen fyldes mere af mølleriets tekniske spidsfindigheder end rammemæssige betingelser i form af lovgivning og samfundsudvikling, hvor f.eks. ophævelsen af tvangsmølleriet 1852 påvirkede den enkelte mølle.

Det er imidlertid tilfældet i nærværende værk (såvel som jubilæumsbogen om Sillerup Mølle fra 2009). Her har forfatteren taget udgangspunkt i den periode, hvor Claus Hindrich Clausen stod for Broager Mølle (1805-1883), der ved møllens grundlæggelse i 1795 tog sit udgangspunkt i landbrug og mølleri, men som fra 1830'erne blev udvidet med bearbejdning af hør, bageri samt teglværksdrift. Hertil

kom udvikling og fremstilling af maskiner til hør- og lerbearbejdning. Virksomheden går konkurs i 1905, men genetableres som handelsvirksomhed, der når at fejre sit 200-års jubilæum i 1996, inden aktiviteternes indstilles i 2003.

Kildematerialet består overvejende af Claus Hindrich Clausens erindringer på baggrund af hvilke, Jürgen Hansen har skrevet en virksomhedshistorie, en biografi, en slægtshistorie og en lokalhistorie, og det hele søges sat ind i en større kontekst. Det er spændende læsning at følge virksomhedens udvikling og Claus Hindrich Clausens arbejde med at udvikle og modernisere den og finde nye veje i en tid, hvor kornpriserne var ugunstige for en kormølle. Beskrivelsen af de vanskeligheder, virksomheden blev ramt af i kølvandet på mølletvangens ophævelse i 1852, er meget sigende for, hvordan det har været at drive mølleri i Sønderjylland i en overgangstid.

Bogen har et stærkt fokus på personen Claus Hindrich Clausen og arbejdet for at udvikle og modernisere virksomheden. Det er lykkedes Jürgen Hansen at bevæge sig fra person- og virksomhedsniveauet til den mere generelle erhvervsudvikling og samfundsmæssige kontekst. Afsnittene om Clausens kamp for udvidelse af malerettighederne efter 1852, udviklingen af hørabrikken og teglværket i Nybøl er eksempler herpå.

Bogens svaghed er detaljerigdommen, der til tider er overvældende. Og man fornemmer, at det har syntes forfatteren svært ikke at løsrive sig fra kildematerialet.

Det er en kvalitet ved bogen, at den fokuserer på virksomhedshistorien og rammerne for at drive møllervirksomhed under 1800-tallets skiftende vilkår, og bogen supplerer derfor den eksisterende møllelitteratur på udmærket vis.

Anne Marie Overgaard

Hansen, Lorens: MARSKEN VED TØNDER – Digebygning og afvanding

Privat udgivelse, 2014, 212 s.

Det er en meget detaljeret bog, Lorens Hansen har udgivet. Det centrale i bogen drejer sig om den gennemgribende afvanding af Tøndermarsken, som fandt sted fra midten af 1920'erne til først i 1930'erne. Bogen er veldisponeret med en detaljeret indholdsfortegnelse, notat-henvisninger, fotoliste, ordforklaringsliste, og liste over anvendt litte-

ratur. Bagest er også en dansk oversættelse af »Frederik-Kogs Højfyrstelige Oktroj« (oktroj = tildelt privilegium), samt 3/2 side med navnene på samtlige tidligere og nuværende medlemmer af Tøndermarskens Digelags bestyrelser.

Efter en kort indledning gennemgås begrebet marskdannelse, der er forudsætningen for at forstå landskabsudviklingen i Tønderområdet. Her ville det være mere korrekt, hvis den variable balance mellem isafsmeltning, landsænkning og klimaændringer siden istiden var blevet gennemgået i stedet for bare at kalde det en »drukning« af de tabte vestlige landskaber.

I afsnittet om digebygningshistorie er nogle fornøjelige anekdoter om især hertug Frederik (senere kong Frederik I) samt den senere hertug Hans den Ældre. De medvirker til at gøre personerne mere levende for os i dag. Det følges af et afsnit med beskrivelser af udvalgte stormfloder, hvilket er interessant for at fornemme de livsvilkår, som datidens marskboere var underlagt.

Et kapitel om engmøller i marsklandet er meget interessant, da det er noget, kun meget gamle mennesker i dag har erindringer om. De anvendtes til afvanding af de oversvømmede engarealer i for- og efterår for at kunne udså og bjærge afgrøderne, inden vinterhalvårets storme igen satte ind. Alle engmøllerne forsvandt i løbet af 1920'erne, hvor afvandingen af Tøndermarsken efterhånden blev gennemført, så det ikke siden har været nødvendigt at fjerne bagvand med vindkraft. Det har helt ændret synsoplevelsen fra et fladt landskab, hvor der var drysset møller ud med rund hånd, til det landskab vi kender i dag, hvor der er langt mellem menneskegjorte objekter, der rager op.

Afvandingen af Tøndermarsken beskrives indgående. De forskellige projekter gennemgås, og der er mange illustrationer fra samtiden. Der er et afsnit om udgravning af vandløb, som kun kan have interesse for særligt teknisk interesserede, da det nærmest er en oprensning af de enkelte kanalers regulativmæssige vandløbsdimensioner fra Tøndermarskregulativet fra 1941. Den kunstige afvanding af både de ydre og de indre koge gennemgås i lignende tekniske detaljer, og der gøres meget ud af partsfordelingen af driftsomkostningerne for de involverede landbrug.

Et afsnit hædrer de ledende mænd ved anlægsarbejdet: Den daværende digegreve, et par amtmænd, den ledende civilingeniør og en landinspektør. Derimod får vi ikke svar på de mange spørgsmål om selve arbejdets udførelse, som naturligt trænger sig på: Hvor stor var

arbejdsstyrken? Hvor kom arbejderne fra? Hvorledes var arbejds- og lønforholdene? Hvordan var de indkvarterede? Og hvorledes påvirkede de lokalsamfundet i de år, arbejdet stod på?

Bogens sidste afsnit er en gennemgang af udviklingen frem til i dag, hvor love, vedtægter og kommissionsarbejde fylder meget. Afslutningsvis er der både et dansk og et tysk sammendrag.

Endelig er det gennemgående, at der ligesom mangler noget om etikken i at tæske naturen på plads. Man leder forgæves efter egentlig kritik af afvandingsplanerne, der jo vitterlig medførte enorme irreversible ødelæggelser af store vådområder. Man tog meget mere med, end det var nødvendigt for at beskytte Tønder by. Godt nok omtales Emil Noldes forslag fra juni 1925, men kun ud fra dets rent tekniske indhold. Forkastelsen af Noldes forslag foregik meget arrogant ud fra devisen: »Hvad ved en kunstmaler om vandteknik?« Afslaget var stærkt medvirkende til, at Nolde i 1927 flyttede fra sin bopæl syd for Møgeltonder og ca. 2 km mod sydvest til Seebüll i Tyskland, hvor han blev resten af sit liv. En væsentligere naturkritik af planerne kom fra den daværende førende danske naturvidenskabsmand, professor Carl Wesenberg-Lund fra Københavns Universitet. Han bad så mindelig om, at man tog hensyn til naturen i vandløb og vådområder, så fremtidens mennesker også kunne glæde sig over den store artsvariation, der kendetegner naturlige vådområder. Men ingen lyttede til ham!

Man leder forgæves efter den dybfølte kærlighed til naturen. Ja, det virker, som bogen er kemisk rensset for naturglæde, selv om det burde være den drivende kraft i en beskrivelse på mere end 200 sider af marsken ved Tønder. Jeg står tilbage med en opfattelse af, at bogen faktisk er et hyldestskrift til landbrugets sejr over naturen.

Søren Eller

Kraack, Detlev & Martin Rheinheimer (red.): *Aus der Mitte des Landes. Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt zum 65. Geburtstag*. Wachholtz Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins, bd. 51, 2013, 551 s.

5. oktober sidste år fyldte Hamborg-arkivaren Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt 65 år, samtidig med at han gik på pension, og i den anledning hædrede nære kolleger ham med dette festskrift. I biografikartiklen bliver man hurtigt klar over, at han kaldes Lori, som også

fremgår elegant af forsiden. For bidragyderne blev der stillet følgende krav: emnet skulle findes inden for økonomisk og social historie, geografisk skulle det ligge mellem Kongeåen og Elben. Endvidere skulle bidragyderne have arbejdet sammen med hovedpersonen og have følt sig inspireret af hans forskning. Trods disse snævre kriterier er der kommet en bog med 28 bidrag (samt Loris biografi og bibliografi), og hele 551 sider er fyldt med spændende læsning.

Emnerne favner vidt og afspejler dermed også fødselarens store faglige spændvidde. Kronologisk rækker det fra tidlig middelalder, hvor Gunther Bock forsøger at spore bastarder, dvs. uægtefødte eller adelige med 1 forælder af lavere stand, bedømt på navnene i 1000-1200-tallet i området sydøst for Lübeck (Unter-elben) – og frem til efterkrigstidens Wirtschaftswunder, hvor Jürgen Jensen belyser to Kiel-fotografers bidrag hertil. Bidragene er i bogen ordnet kronologisk.

Emnemæssigt ligger bidragene dog, jf. udvælgelseskriterierne, inden for det overordnede social-økonomiske emnefelt, men meget vidt forstæet. Mere fælles for bidragene er, at de anlagges en mikrohistorisk vinkel – enten lokalt eller personmæssigt afgrænset. Det er i sagens natur en oplagt tilgang for sådanne kortere bidrag til en antologi. På trods af denne drejning spænder artiklerne meget vidt. Anmelderen har opregnet 14 forskellige hovedemner, som artiklerne behandler, nogle behandler dog flere under samme problemstilling, mens enkelte temaer kun behandles af en enkelt artikel. I sagens natur kan ikke alle artikler behandles i en sådan kort anmeldelse, derfor bliver det anmelderens lod at fremhæve nogle.

Landbrugsvinklen er i centrum i flere artikler. Det gælder Carsten Porskrog Rasmussens analyse af sociale forskelle mellem på den ene side gesten og marsken, der var præget af storbønder, mens bebyggelser på kanten af marsk og gest var mere socialt udlignet. Hans Schultz Hansen inddrager nye kilder, der viser status for hoveriet, og belyser dettes seje afvikling i hertugdømmet Slesvig modsat f.eks. i kongeriget. Endelig behandler Peter Danker-Carstensen svineholdet i byen Elmshorn samt de deraf afledte erhverv: foderstofhandel, slagterier mv. i første tredjedel af 1900-tallet, præget af dybe kriser. Martin Rheinheimer bevæger sig også mellem landbrug og søfart i sin behandling af sociale forskelle på Amrum i den lange periode 1755-1875. Overraskende er, at det er landbruget, som fremviser de største formuer, og forfatteren tillægger det bl.a. udskiftningen som årsag.

Byhistorie er i centrum for flere bidrag. Det gælder således Bjørn Poulsens analyse af uligheden i 4 nordlesvigske byer omkring 1540. Husum var den klart største og havde også den største ulighed, demonstreret gennem såkaldte Lorenz-kurver og Gini-koefficient. Æros-købing og Sønderborg var mindre og med mindre ulighed. Ortwin Pelc anlægger en særlig vinkel i og med, at han fokuserer på gastronomien i Hamborg i et langsigtet perspektiv. Det har nærmest karakter af en forskningsoversigt, som lægger op til en dyberegående spændende analyse. Norbert Fischer behandler anlæggelsen af søbadet Heiligenhafen ved Østersøen, som blev lanceret med klare antisemitiske og nationale toner i slutningen af 1800-tallet. Samme periode og politiske tematik behandler Rainer Hering i analysen af foreningen Hansa, anlagt omkring 1890 og foregribende antisemitiske, altydske, nationale og højreorienterede synspunkter. Lübeck bruges som eksempel på den konkrete medlemsammensætning. En lidt anden tid behandler Sylvina Zander i artiklen om den første jøde i Oldesloe. Det var i begyndelsen af 1700-tallet, og selv om det ikke lykkedes ham at slå sig ned i Moisling, lykkedes det i Oldesloe og at drive sin handelsvirksomhed her. En interessant analyse af integration af jøder i 1700-tallet.

Et bidrag behandler kartografi, nemlig Rolf Hammel-Kiesows belysning af de kort, som parterne i striden om landområder mellem byen Lübeck og hertugdømmet Sachsen-Lauenborg udarbejdede for at hævde deres ret i området ned mod Elben. Overskriften er sigende brugs-kartografi.

Enstående er også Stefan Wendts behandling af galopspørtens udbredelse i hertugdømmerne, bl.a. med kraftig involvering af Augustenborg-hertugen. Gennemgangen viser, at sagen blev taget meget alvorligt af de involverede, idet der blev lagt op til en duel, der endte med dødelig udgang. I øvrigt skal bemærkes, at artiklen indledes med en smuk hyldest til Lori holdt i artiklens hippologiske billedprog.

Geografisk har denne korte gennemgang afsløret, at emnerne beskæftiger sig med lokaliteter inden for begge hertugdømmer og sågar også inddragende naboområderne mod syd: Lauenborg. Der er ovenfor nævnt bidrag inden for Slesvig. Længst mod nord går Mikkel Leth Jespersen i sin behandling af en Aabenraa- og to Løjt-redere og deres sejlsads med kolonister og soldater til Brasilien i 1820'erne, og Ole Fischer i sin behandling af relationen mellem håndværk og religion i den herrnhutiske flække Christiansfeld.

Alt i alt er det en meget bredspektret udgivelse, hvor man kan hente mange spændende artikler, også med nye metodiske tilgange og interessante resultater. Frem for alt tjener bogen jubilaren stor ære ved at have været igangsætter til megen socioøkonomisk historieforskning i hertugdømmerne, også den danske del.

Per Grau Møller

Köster, Bernd (udg.): GrenzWerte/Grænseværdier: Baukultur in Süddänemark und Schleswig-Holstein/Bygningskultur i Syddanmark og Slesvig-Holsten, 1912-2012-2112

Udgivet af Flensburger Baukultur e.V. og Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot, 2013, 216 s.

GrenzWerte/Grænseværdier er en flot bog om bygningskulturen i Syddanmark og Slesvig-Holsten i perioden 1912 til i dag. Som titlen angiver, er det et grænseoverskridende værk – et atlas over den regionale arkitektur i perioden 1912 til 2012 med et bud på, hvad de næste 100 års arkitektur vil udfordres af.

I september 2012 markerede Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot og Flensburger Baukultur 100-året for den store arkitekturudstilling i Flensborg med en række foredrag og ekskursioner om periodens arkitektur og byplanlægning i grænselandet. Bernd Köster, stadsarkitekt i Flensborg, har med bogen givet os, der ikke deltog, muligheden for at genhøre nogle af de foredrag, der blev et resultat af det grænseoverskridende projekt og en stadfæstelse af, at grænselandet har en fælles bygningskultur og en fælles udfordring i at fastholde kvaliteten i byggeriet efter fremtidens behov.

Bogen er sammenstykket af nogle af de foredragsholdere, der var på programmet i september 2012. Astrid Hansen fra fredningsmyndigheden i Kiel indleder bogen med en stemningsfuld beretning om Flensborg-udstillingen i 1912, hvor aktuelle byggerier og arkitekturvisninger blev udstillet med det formål at oplyse om og formidle de nyeste tendenser inden for bygningskulturen. Udstillingen blev holdt på Kunstindustrimuseet i Flensborg og fik hele 6.000 besøgende.

Peter Dragsbo, Museum Sønderjylland, beretter om dansk og tysk arkitektur i Nordslesvig fra 1864 til 1930. Det er tiden før og efter Flensborg-udstillingen, tiden efter krigen i 1864, en tid hvori der i regionen opførtes markante byggerier som kaserner, embedsbygninger, stationsbygninger, og hvor der blev anlagt infrastruktur til for-

bedring af civilisationen. Det er bygninger, som i dag er velrepræsenterede i grænselandet, særligt i Flensborg og Sønderborg. En tid med blandt andet historicisme, nationalromantik og bedre byggeskik.

I »Man skabte en ny verden« får man af Ulrich Schneider, docent ved Institut for kunsthistorie ved Christian-Albrecht-Universitetet i Kiel, en beskrivelse af periodens fantasier om ekspressionistisk arkitektur som et modstykke til hjemstavnsbevægelsen. Det var promodernistiske arkitekter som Walter Gropius og Bruno Taut, der ville gøre op med tradition og regler, lade alle traditioner nedbrydes til gødning og lade tankerne få absolut frihed til at skabe. Et modstykke til hjemstavnsstilen, som ønsker at fastholde de regionale særpræg og bevare byggeskikken i det regionale.

Med Ulrich Höhns, lederen af arkitekturarkivet for Slesvig-Holsten, stilles der skarpt på arkitekturudvekslingen mellem Danmark og Tyskland i 1920 til 1960. Det drejer sig om modernismen med arkitekter som Walter Gropius, leder af Bauhaus i Dessau, Hannes Meyer, Kay Fisker og Arne Jacobsen. Arkitektur, som arkitekter stadig inspireres af i dag. Ulrich Höhns fortsætter med at berette om »Nutidig Arkitektur i Slesvig-Holsten« med udvalgte bygninger syd for grænsen opført i perioden 1995 til 2007, mens Martin Kessler, landskabsarkitekt, gengiver arkitekten Robert Søndergårds foredrag om nutidig syddansk arkitektur. Det er to meget forskellige afsnit, hvor Ulrich går i detaljen, og Martin og Robert er mere generaliserende.

Afslutningsvis giver Ove Ramm, leder af Werkkunstschule i Flensborg, en række fremtidsscenerier for fjordregionen over de kommende hundrede år. En beretning om den workshop der fandt sted i 2012 blandt studerende i arkitektur og planlægning.

Jeg gik desværre glip af foredragene i september 2012 og er derfor særlig glad for, at udstillingen er blevet fulgt op af denne bog. Det har været interessant læsning, og forfatterne er velbevandrede i deres stof. Hvert afsnit har givet mig en større forståelse for bygningsstilen i min region og har genopfrisket min arkitekturhistoriske hukommelse. Jeg håber, at der vil være lige så stærke og kompetente kræfter til at følge op på formidling af den regionale byggestil i 2112, som der har været i 1912 og 2012.

Bogen kunne efter min mening have haft flere illustrationer af de omtalte værker i de arkitekturhistoriske afsnit, men har dog tilstrækkeligt materiale til at give læseren forståelse for periodernes byggestile. Det kan synes som spild af plads at have tysk og dansk i samme

bog, men det er en fin tanke for helheden, nu hvor bogen er et grænseoverskridende projekt.

Jeg savnede i min læsning en rød tråd eller nogle indledende ord om valget af foredragsholder og en kobling til projektet Grenzwerte/Grænseværdier, som der eksempelvis er i Martin Kesslers afsnit om nutidig syddansk arkitektur. Jeg vil dog på det varmeste anbefale bogen og glæder mig over, at den står i min reol!

Anja Hoffmann

Lauridsen, John T.: Tysk besættelsespolitik i Danmark 1940-1945. En introduktion til kilder og litteratur
Museum Tusulanums Forlag, 2013, 345 s.

»Kan I da blive ved med at finde på nye emner om besættelsestiden?«
Det er et spørgsmål, som mange af os, der gennem årene har beskæftiget os med den tyske besættelse af Danmark, ofte bliver stillet. Og logisk set må besættelsestiden vel på et tidspunkt være udtømt for nye emner. Der er bare ikke noget, som tyder på, at det sker lige med det første. I hvert fald har forskningschef på Det Kongelige Bibliotek, John T. Lauridsen, skabt et fantastisk grundlag for mange nye fremtidige undersøgelser af Besættelsen. I efteråret 2012 udgav han det monumentale tibindsværk *Werner Bests korrespondance med Auswärtiges Amt og andre tyske akter vedrørende besættelsen af Danmark 1942-1945*, og denne anmeldelse gælder i højere grad dette værk end *Tysk besættelsespolitik i Danmark 1940-1945*, fordi sidstnævnte publikation kun indeholder nogle bestemte dele af storværket.

John T. Lauridsen har – under medvirken af Jakob K. Meile – gennem næsten ti år arbejdet på projektet med at indsamle, transskribere og udgive Werner Bests korrespondance til og fra de centrale myndigheder i Berlin i perioden fra november 1942 til maj 1945, hvor han var rigsbefuldmægtiget i Danmark. Det er lykkedes i ganske imponerende grad. Der er indsamlet omkring 8.000 dokumenter, hvoraf en stor del hidtil har været ukendte, og de er nu indeholdt i tibindsværket, der samlet er på omkring 5.000 sider. Jeg har gennem nogle år inden udgivelsen haft mulighed for at kigge i materialet og har derfor også på sidelinjen kunnet følge projektets udvikling i den sidste fase. For mig hersker der derfor ingen tvivl om, at projektet voksede sig større og større, og at det ikke fra begyndelsen var forventet, at man ville finde så meget. Derfor er omfanget blevet så overvældende.

Undervejs blev der desuden truffet den vigtige og – synes jeg – rigtige beslutning at udvide »... med andet kildemateriale [end Bests korrespondance med Auswärtiges Amt] for så vidt muligt at følge beslutningsprocessen vedrørende besættelsespolitikken og andre gennemførte foranstaltninger i Danmark«, som det hedder i forordet.

Det har været et kæmpestort detektivarbejde at rekonstruere Bests korrespondance ved at skaffe kopier af kildemateriale fra mange ind- og udenlandske arkiver og fra en meget lang række forskellige tyske myndigheder. Best nåede nemlig at destruere sit eget arkiv, før de danske og allierede myndigheder kunne få fingre i materialet efter Befrielsen. Det kan derfor heller ikke udelukkes, at der eksisterer endnu flere arkivalier end de nu offentliggjorte, men det forekommer usandsynligt, at det vil være ret meget.

Det siger sig selv, at John T. Lauridsens kildeudgivelse fremover vil være et helt afgørende redskab for historikere, der beskæftiger sig med den tyske besættelse af Danmark i den periode, hvor Best var rigsbefuldmægtiget. Man kan ganske enkelt ikke forestille sig, at seriøse historikere fremover vil undlade at benytte denne samling af centrale dokumenter. Man kan derimod godt spørge sig selv, hvilken interesse andre kan have i dette værk. Jeg håber dog, at også andre historieinteresserede vil finde det interessant at læse nogle af kilderne for på den baggrund at spekulere over, hvorfor Best handlede, som han gjorde på forskellige tidspunkter. Værket er kronologisk opbygget, så det er ganske let at finde frem til bestemte hændelser, man måtte interessere sig for. Det kan f.eks. være hans ageren i forbindelse med den danske regerings tilbagetræden i august 1943 eller i forbindelse med den såkaldte jødeaktion i begyndelsen af oktober samme år. Som læser kan man næsten få helt ondt af Werner Best, fordi der hele tiden var mange besværlige sager, han måtte forholde sig til. Han blev konstant angrebet fra mange forskellige sider, hvorfor han ustandseligt måtte forsvare sig. Som læser bliver man i øvrigt rigtig godt hjulpet af de korte, men meget indsigtfulde forklaringer til baggrunden for de enkelte dokumenter, som John T. Lauridsen løbende har tilføjet.

Bogen, der egentlig er genstand for denne anmeldelse, blev udgivet et halvt års tid senere end kildesamlingen. Den indeholder de indledende kapitler med overordnet præsentation af kilderne samt en meget grundig og skarp oversigt over den eksisterende besættelsestidsforskning. Denne forskningsoversigt udfoldes over mere end 100

sider, og den opridsrer forskningsresultaterne på en sjældent kvalificeret måde, der samtidig er kritisk uden at være bedrevende. I bogen præsenteres desuden 12 udvalgte Best-dokumenter, hvor baggrunden for indholdet kort skitseres. Bagest i bogen er der en udførlig kildefortegnelse, hvor alle arkiver og alt arkivmateriale er listet op, og hvor en tilsvarende fuldstændig dækkende litteraturliste over den relevante besættelsestidslitteratur er indeholdt.

Bogen *Tysk besættelsespolitik i Danmark 1940-1945* er således et godt supplement og en god guide til det meget omfattende værk *Werner Bests korrespondance med Auswärtiges Amt og andre tyske akter vedrørende besættelsen af Danmark 1942-1945*. Et værk, der uden tvivl vil være helt afgørende for kommende generationers besættelsestidshistorikere, og som forhåbentlig også vil appellere til andre, der interesserer sig for besættelsestidens historie.

Mogens Rostgaard Nissen

Leth Jespersen, Mikkel og Bjørn Poulsen: Oldemorstof og dens omverden på reformationstiden – omkring et nyopdugget frigårdsprivilegium

Udgivet af Museum Sønderjylland – Oldemorstof, Bov, 2013, 68 s.

Udgangspunktet for denne lille fine publikation er et privilegiebrev, der for nylig vendte tilbage til den oprindelige gård, Oldemorstof i Bov, som i dag er landbrugsmuseum under Museum Sønderjylland, som også står som udgiver. Bogen er bygget op som en koncentrisk cirkel, hvor først privilegiebrevet fra 1528 gengives, dels i den tyske originaltekst ved siden af afbildningen af det originale håndskrevne dokument, dels i dansk oversættelse. Her fik brødrene Jep og Laurens Henriksen overdraget rettigheder til gården med al dens tilliggende samt pligter. De udstedtes af amtmand Wulf Pogwisch på vegne af kong Frederik I.

I det næste afsnit, omverdenen, fortælles om den spegede politiske situation på dette tidspunkt, hvor reformationen er ved at indfinde sig i hertugdømmerne og kongeriget, og som kostede Christian II kongemagten. Hertug Frederik af Slesvig-Holsten havde positioneret sig i forhold til kongetronen og opnåede den 1523 efter et oprør, der spredte sig fra hertugdømmerne. I den forbindelse var det vigtigt at sikre sig allierede, og det er i den forbindelse privilegiebrevet skal ses: indehaverne af gården forpligtede sig til at være loyale over for

kongen og hans embedsmænd. Kongen kunne også være sikker på at få ophold på gården på sine rejser: gården som lå strategisk ved Hærvejen, hvor også store oksetransporter gik forbi og kastede gode penge af sig – senere blev gården også kro. Afsnittet behandler også andre betydelige bønder i området, herredsfogeder og ejere af andre frigårde, et særligt sønderjysk fænomen. Ligeså beskrives også den nære købstad Flensborg.

I næste store afsnit tages udgangspunkt i amtmanden, Wolf Pogwisch, der tilhørte en af de betydelige slægter i det slesvig-holstenske ridderskab. Det bliver anledning til en spændende historie om disse slægter og deres embeder og opgaver som centrale magthavere lige under fyrsten og kongen.

I det sidste store afsnit behandles så igen gården og dens historie mere detaljeret. Den kendes tilbage fra 1472, og flere slægter har boet på gården, i flere tilfælde var den som i 1528 delt mellem brødre, også rent fysisk. Indehaverne tilhørte den rige del af bondestanden, idet gården med dens ressourcer og placering kastede gode indtægter af sig. I øvrigt hed gården periodisk Valdemarstoft, men interessant er fra den nyeste historie, at Bov Kommune i 1989 fik tinglyst en deklaration på, at gården skulle hedde Oldemorstoft. Kommunen havde overtaget gården i 1965, hvor den var begyndt at forfalde.

I øvrigt beror navnet på en misforståelse, idet en myte overleveret i 1628 henlægger navnet til før 1460 – denne oprindelsesmyte er givet sidst i bogen.

Alt i alt en fin oplysende, rigt illustreret publikation ikke bare om gården, men også om samfundet på den tid privilegiebrevet stammer fra, som de to forfattere har begået, museumsinspektøren på Museum Sønderjyllands afdeling for kulturhistorie i Aabenraa samt historieprofessoren fra Aarhus Universitet.

Per Grau Møller

Nielsen, Leif Hansen: De tyske flygtninge i Nordslesvig 1945-48

Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 108, Aabenraa, 2013, 419 s.

De tyske flygtninge, der opholdt sig i Danmark fra 1945 til 1949, er genstand for stadig interesse og diskussion. Og i disse år dukker der med jævne mellemrum nye bøger op om emnet. Bøger, der først og fremmest tager afsæt i de enkelte skæbner og oftest befatter sig med

mindre, isolerede problemstillinger. Hvad der gerne mangler, er et lidt større overblik og af og til også evnen til at sætte tingene ind i deres rette sammenhæng. Derfor hilses Leif Hansen Nielsens bog: *De tyske flygtninge i Nordslesvig 1945-48* velkommen, fordi vi her har en bog, der behandler problemet i en hel landsdel.

Nordslesvig eller Sønderjylland udgør et særtilfælde, når det gælder de tyske flygtnings historie. Det skyldes, at Sønderjylland var det eneste sted i landet, hvor man i større udstrækning indkvarterede flygtninge privat. Det skete hos det tyske mindretal, der i landsdelen stod for indkvarteringen af omkring halvdelen af flygtningene. Grundet de specielle forhold i sammenligning med det øvrige Danmark kom de tyske flygtninge tidligt til Sønderjylland, og disse flygtninge var således blandt de første, der krydsede grænsen til Danmark i februar 1945 på flugt fra Den røde Hær. Det øvrige land og ikke mindst København fik især deres store andel af flygtningene i marts, april og maj.

Når Sønderjylland er yderst interessant at se nærmere på, skyldes det netop den private indkvartering, der ikke blev anvendt andre steder. Det giver nemlig en enestående mulighed for at sammenligne med de øvrige danske forhold. Dette er væsentligt, fordi vi gennem de seneste år gennem mediernes af og til får at vide, at de tyske flygtnings ophold i Danmark var den største humanitære katastrofe i det 20. århundrede. Tallene taler for sig selv, ca. 15.000 flygtninge er begravet i Danmark. Det store spørgsmål har imidlertid været, hvilken andel danskerne havde i denne katastrofe – og svarene spænder fra den ene yderlighed til den anden. Og her er det Leif Hansen Nielsens bedrift, at han tager fat på flere af disse emner og derefter fremlægger en kvalificeret vurdering baseret på den eksisterende dokumentation.

I alt kom 23.000 flygtninge til det sønderjyske med flest i Sønderborg efterfulgt af Aabenraa, Tønder og Haderslev Politikredse, mens der var færrest i de mindre politikredse, Gråsten og Tofthund. Da der efter Befrielsen ikke var tilstrækkelig lejrkapacitet i Sønderjylland, fortsatte den private indkvartering det meste af 1945. Derfor valgte man at løse problemet ved at opfatte alle privatindkvarterede som værende i lejr mod en kompensation på 1,50 kr. pr. dag, som var det halve af den kompensation, som værtsfolkene havde fået inden Befrielsen. I løbet af efteråret blev flygtningene overflyttet til større lejre, og de små og mere u hensigtsmæssige lejre blev nedlagt, og den

private indkvartering blev endeligt afviklet i løbet af 1945 og 1946. Det samlede antal flygtninge i Sønderjylland blev samtidig reduceret til 10.000 og antallet af lejre kom ned under 50. I den forstand repræsenterer de tyske flygtninge i Sønderjylland et klart særtilfælde.

Interessant er det derfor især, når Leif Hansen Nielsen sammenligner børnedødeligheden i Sønderjylland og Danmark, fordi man ville formode, at den private indkvartering ville have betydet en signifikant lavere børnedødelighed qua empati og bedre pleje. Hansen Nielsens studie viser ganske vist, at der var færre dødsfald blandt flygtningebørn i Sønderjylland end på landsplan, hhv. 2,3 % og 3,3 % af den samlede flygtningestrøm, men, skriver han, spørgsmålet er, hvor signifikant dette er? Hovedparten af de tyske flygtninge i Sønderjylland kom som sagt i månederne februar og marts, dvs. under mindre kaotiske forhold end i april og starten af maj, hvor hovedparten af flygtningene kom til det øvrige land. Det har bestemt haft indflydelse på dødeligheden, ræsonnerer han. Hovedårsagen til de mange tragiske dødsfald blandt flygtningebørnene skyldtes ikke danske lægers passivitet, men altovervejende flygtningenes dårlige forfatning ved ankomsten til Danmark, konkluderer han i sin bog.

Undervejs i bogen har forfatteren mange interessante og nye oplysninger omkring flygtningenes køn og alder, deres sociale baggrund og deres formueforhold, som er interessant læsning. Ud over en hel del nye oplysninger indeholder bogen også en række gode ræsonnementer, fordi forfatteren evner at se sagen fra flere sider og ikke bare går efter den mest dramatiske eller skandaløse konklusion, og det er vigtigt ikke mindst omkring de tyske flygtninge, fordi emnet er gået hen og blevet et billede på danskernes dårlige samvittighed. Forfatteren imødegår derfor med rette den populære og udbredte forestilling, at de tyske flygtninge skulle være et mørkt kapitel i dansk historie, hvormed det antydes, at behandlingen af de tyske flygtninge ikke var i orden, og at der er forhold, der søgtes skjult. Det ligger således forfatteren på sinde at rydde denne misforståelse af vejen.

Bogen er bygget op i to halvdele, hvor første del vil være den med størst almen interesse, fordi vi her får nogle nye vurderinger på baggrund af Leif Hansen Nielsens studier. Anden del er i højere grad af lokal interesse og er en gennemgang af de mange flygtningelejre i Sønderjylland. Denne del vil fremover være nyttig som opslagsværk, hvis man står og mangler en oplysning om Skrydstruplejren eller flygtningesyggehuset Ahrensberg i Aabenraa osv.

Forfatteren er først og fremmest fortrolig med kildematerialet i det sønderjyske, hvilket er naturligt, emnet taget i betragtning, og som han skriver, bogen er ikke et forsøg på (atter) at skrive de tyske flygtninges historie, men at det drejer sig om et sønderjysk supplement til historien om de tyske flygtninge. Det er jo også hæderligt nok, men det betyder til gengæld, at han i sin generelle fortælling kommer til at læne sig rigeligt meget op ad Henrik Havreheds studier, der virkelig trænger til at blive grundigt revideret. Hvis forfatteren havde kendt materialet for de øvrige landsdele lidt bedre, så ville han have kunnet lade de fleste af Havreheds ræsonnementer ligge eller have problematiseret mere, end tilfældet er. Det samme gælder, hvis bogen havde været anlagt teoretisk.

Det er en saglig bog, der går til emnet på traditionel historikervis mættet med detaljer og oplysninger, hvilket er en udmærket ting. Til gengæld er den tørt skrevet og nogen bestseller til det brede publikum uden for Sønderjylland bliver den næppe. Redaktionelt er det lidt sløset, at der i bogen står f.eks. Königsberg, Danzig og Pillau, men f.eks. Gdynia i stedet for Gotenhafen – det ville have været bedre at være konsekvent enten at skrive det gamle tyske bynavn og de nuværende navne eller blot det tyske eller det nuværende. En anden lidt pinlig detalje er, at Leif Hansen Nielsen flere steder omtaler flygtningelejren ved Karup som Grove-Gedsted, når lejren nu hed Grove-Gedhus, hvad han formentlig også er klar over. Det er dog kun forstyrrende småting.

På bundlinjen står, at vi med Leif Hansen Niensens bog *De tyske flygtninge i Nordlesvig 1945-48* ikke blot har fået behandlet de tyske flygtninge i Sønderjylland langt grundigere, end det tidligere har været tilfældet. Og samtidig har vi fået en ny bog om emnet, som eftertiden vil konsultere, fordi den faktafyldt, afbalanceret og veldokumenteret gør op med nogle af de populære forestillinger, der florerer. Nu mangler vi bare en tilsvarende bog om de øvrige landsdele.

John V. Jensen

Nørgård Jørgensen, Anne und Hans Chr. H. Andersen: Ejsbøl Mose. Die Kriegsbeuteopfer im Moor von Ejsbøl aus dem späten 1. Jh.v.Chr. bis zum frühen 5. Jh.n.Chr. Mit Beiträgen von Arne Jouttijärvi, Charlie Christensen, Ingrid Sørensen, Morten Fischer Mortensen und Jörg Nowotny. Übersetzt von Oliver Grimm.

Skrifter udgivet af Jysk Arkæologisk Selskab, Aarhus, nr. 80, Jernalderen i Nordeuropa, 2014, 611 s. med dansk resumé og incl. 138 s. katalog og 81 tavler.

I 1990 publicerede Jørgen Ilkjær første bind af fundmaterialet fra krigsbytteofferet i Illerup Adal, og frem til 2001 fulgte endnu 9 bind om hver sin specifikke genstandsgruppe som sværd, skjold, lanse, spyd, spænder etc. Med denne enorme publikationsindsats fra Ilkjær og Claus von Carnap-Borheim blev det omfattende materiale fra Nordens største våbenofferfund gjort tilgængelig for forskning. Samtidig udviklede de to forfattere et minutøst typologisk-kronologisk system for at kunne udskille de enkelte nedlægningshorisonter i den ofte komplicerede stratigrafiske kontekst. Illerupfundet er ikke blot det største våbenofferfund, der hidtil er udgravet, men også det første, som blev udgravet under anvendelse af de nyeste udgravnings- og dokumentationsmetoder. Som inspiration og forgænger tjente imidlertid Mogen Ørnsnes og Hans Neumanns forudgående udgravninger i Ejsbøl mose, hvor det for første gang kunne dokumenteres, hvorledes forsætligt ødelagte enkeltgenstande var deponeret i større og mindre grupperinger rundt omkring i mosen. Mogens Ørnsnes nåede før sin død at publicere Ejsbøl I (1988), mens et næste bind forblev upubliceret. Allerede i 1970 havde han revitaliseret mosefundsforskningen ved at genudgive Conrad Engelhardts publikationer fra 1860'erne af de første store våbenofferfund, bl.a. Nydam, og med et fylldigt forord satte han igen fokus på denne særegne fundgruppe fra Nordens jernalder. I erkendelse af, at dette materiale er unikt for dansk forhistorie, har en række museer igennem de senere år valgt at investere i nye udgravninger på de gamle lokaliteter, og en stor bevilling fra Carlsbergfondet, kaldet »Jernalderen i Nordeuropa«, har gjort det muligt at foretage en række ny-publiceringer. Som et af resultaterne er fundene fra Ejsbøl Mose nu fremlagt og nybearbejdet med udgangspunkt i de seneste gravninger.

Publikationen indskriver sig dermed i rækken af materialepublikationer, som følger konceptet fra Illerup-fundet i både form og indhold. Bogen er organiseret i 15 hovedafsnit og indledes med en informativ oversigt over Ejsbølforskningen af Anne Nørgaard Jørgensen og en gennemgang af de nye arkæologiske undersøgelser, 1997-1999, af Hans Chr. H. Andersen. Kapitel 4 er en gennemgang af de enkelte fundtyper, deres udbredelse og datering, kapitlerne 5 til 9 gennemgår

de enkelte genstandstyper: våben, personlig udrustning, følgegenstande som keramik og bronzespand, skibs- og båddele samt øvrige fund. Herefter følger, i kapitel 10, en sammenstilling og diskussion af de tre fundnedlæggelser fra Ejsbøl 1-3, og til slut en sammenfatning, alle kapitler skrevet af Nørgaard Jørgensen. Kapitel 12 er metalanalyser foretaget af Arne Jouttijärvi, kapitel 13 en gennemgang af de geobotaniske undersøgelser fra 1956 og frem af Charlie Christensen, Ingrid Sørensen og Morten Fischer Mortensen, kapitel 14 er Jörn Novotnys GIS-kartering af offerpladsen, og kapitel 15 er Nørgaard Jørgensens sammenfatning. Herefter følger katalog, lister og tavler (s. 376-595).

For den læser, som ønsker at uddybe sin specifikke viden om mosefundene, rummer den nye Ejsbøl-publikation mange interessante oplysninger. De nye udgravninger og ny-bearbejdningen af det gamle materiale har ændret forståelsen af fundsituationen, idet en hidtil ukendt tidlig nedlægning, kaldet Ejsbøl 1, fra omkring vor tidsregning har kunnet påvises. Denne nedlægning består alene af våben og skjolde. Ejsbøl 2, den største af nedlægningerne, repræsenterer derimod en større hær, anslået til 144-150 mand med både officerer/ryttere og fodfolk fra omkring 300 e.Kr. samt en tredje, Ejsbøl 3, fra det tidlige 400-tal, også denne fra en større hærstyrke med officerer og fodfolk. Sidstnævnte nedlægning blev af Mogens Ørnsnes tolket som eksempel på et såkaldt *pars pro toto*-offer, dvs. ofring af udsøgte enkeltgenstande som symbol på helheden. Nye undersøgelser har dog vist, at Ejsbøl 3 repræsenterer en større hærstyrke, akkurat som Ejsbøl 2. Det er imidlertid påfaldende, at det fornemste udstyr også er blevet udsat for den mest omfattende sonderhugning. Dette udstyr, som tilskrives officererne, består bl.a. af dupsko til sværdskeeder og bæltter med guld og indlagte sten.

Fundomstændighederne i mosen skulle have sikret bevarelsen af organisk materiale, om det havde været der. Når dette mangler, kan det bare skyldes én ting – nemlig at den rituelle ødelæggelse, der gik forud for selve nedlægningen, også omfattede brænding. Allertydeligst illustreres dette gennem de usædvanligt mange båd- og skibsnagler, nok til et fartøj der af form og størrelse svarer til den store Nydambåd. Naglernes fundspredning i mosen dokumenterer, at den store båd må være ophugget og brændt stykkevist, idet naglerne ligger i spredte fundkoncentrationer over et stort område.

En analyse af de komplekse fundforhold og spredningsmønstre har

afløret i alt fem forskellige områder af den oprindelige sø, som har været brugt til ofringerne, og vist, at alle, på én nær, har været brugt flere gange: Ejsbøl 1 er nedlagt på to lokaliteter, Ejsbøl 2 på alle fem og Ejsbøl 3 på de tre. Dette leder videre frem til indsigten i en offertradition med kontinuitet gennem århundreder, selvom de enkelte offerhandlinger fandt sted med mange generationers mellemrum, dvs. 300 år mellem de to første og med mindst 100 år mellem de næste.

Nye naturvidenskabelige analysemetoder, ikke mindst isotopanalyser på mennesker, dyr og andet organisk materiale, stof inklusivt, kunne potentielt have bidraget med vigtig information om proveniens og dermed have været et vigtigt element i diskussionen om hærenes oprindelse. Dette havde igen kunnet uddybe forståelsen af det politiske landskab i de århundreder, hvor Romerriget var den dominerende kraft i Europa. Men denne mulighed er udelukket, idet det organiske materialet som nævnt ikke findes bevaret. Derfor er de ty-pologiske analyser så vigtige, idet de kan antyde proveniens til de enkelte genstande. I en periode med stor mobilitet og politisk turbulens, som både romertiden og folkevandringstiden har været, er resultaterne naturligvis alt andet end entydige, men for Ejsbøl-hærenes vedkommende peger materialet trods alt imod, at de militære enheder kom fra syd eller øst.

Arne Jouttijärvi's metalanalyser af remende-beslagenes legering har påvise så stor indbyrdes overensstemmelse, at det kun kan forklares ved, at disse beslag også må være fremstillet det samme sted. Sagt med andre ord antyder dette, at den overvundne hærstyrke ikke har bestået af en tilfældigt sammenbragt gruppe krigere, men af en hær, der er blevet ensartet udrustet og dermed også må have haft et fælles geografisk udgangspunkt. I betragtning af den stærkt hierarkiske og specialiserede kampstyrke, som Ejsbølhæren påviseligt var, er dette ikke helt overraskende.

Geologiske undersøgelser og pollenanalyser fra sø-bassinet viser de geologiske og vegetationsmæssige forhold, og en GIS-opmåling giver det tredimensionale fundbillede og detaljerede spredningsmønstre. Resultaterne indgår i det konkluderende kapitel, hvor Nørgaard Jørgensen samler resultaterne og diskuterer fund og lokalitet i relation også til andre våbenofferfund og til områdets og periodens »militære landskab« med dets mange sejlspærringer og folkevold. Derimod behandles Ejsbøls tre kronologiske nedlægninger ikke i en større geopolitisk kontekst af Romerrigets opgang, konsolidering, deling og

stutteligt det Vestromerske riges fald som konsekvens af turbulensen under de europæiske folkevandringer, som også Norden var en intergreret del af.

Bogen er udgivet på tysk, hvilket er logisk i betragtning af den samlede dansk-tyske forskningsindsats inden for våbenofferfundene specifikt og den kontinentale romertidsforskning generelt, men problematisk hvis resultaterne skal række ud til en bredere kreds af forskere. Det fyldige danske resumé er dog til hjælp for de skandinaviske forskere, for hvem engelsk er det primære internationale forskningsprog. Med et omfang på godt 600 sider og en vægt på 3 kg er bogen på grænsen af det håndterlige. Men i gammeldags forstand må det betegnes som en smuk bog, med illustrative tegninger, informative fotografier og en stor planchedel. Også tekstens fokus på typologisk-kronologiske problemstillinger reflekterer, sammen med bogens fysiske fremtoning, dansk arkæologis traditionelle paradegren – de store materialepublikationer, som ikke længere lader sig finansiere i de andre nordiske lande, hvor man – i bedste fald – vil satse på tilgængelighed via internettet.

Lotte Hedegaer

Rieck, Flemming: *Over sø og land – ofrede skibe og våben i Nydam Mose: udgivet i anledning af 150-året for fundet af Nydambåden*. Udgivet af Museum Sønderjylland, Vikingeskibsmuseet, Nationalmuseet og Selskabet for Nydamforskning, 2013, 176 s.

Den berømte jernalderbåd og våbenofringerne i Nydam Mose har været emnet i mange akademiske publikationer. Men denne bog, udgivet i 2013 for at markere 150-års jubilæet for udgravningen af Nydambåden, tager en lidt anderledes indgangsvinkel. I forordet udtrykker formanden for Nydamselskabet, Vincent Jessen, selskabets ønske om at øge den offentlige opmærksomhed på dette unikke fund. Bogen er en del af denne strategi. Den skal ses som et mere tilgængeligt populærvidenskabeligt tillæg til den seneste serie af videnskabelige publikationer, omhandlende fundene fra Nydam Mose.

Bogen, som kun er lidt større end A5, har et handy format, og de 157 siders tekst følges op af en omfattende referenceliste for dem, som kunne tænke sig at vide mere om fundene i Nydam Mose eller omtalte tidsperiode. Bogen er rigt illustreret med farvefotos. 29 unummerede kapitler danner rammen for indholdet, men adskiller det ikke,

og som i en novelle flyder teksten let mellem kapitlerne, hvilket øger læsbarheden markant.

I bogens begyndelse tages læseren med på en rejse, ikke kun gennem Nydams landskab, men også gennem historien og tiden omkring fundene i Nydam Mose. Forfatteren mener, at opdagelsen og Nydamfundenes senere skæbne kunne blive genstand for en ganske dramatisk dokumentarfilm.

Det ville den uden tvivl, og sammenholdt med den livlige fortællestil og tilføjjelsen af personlige beretninger fra historiske personer, som var involveret i udgravningerne og den senere håndtering af fundene, giver det en spændende historie og begejstret læsning. Faktisk er det i begyndelsen svært at lægge bogen fra sig, og det er nok et sjældent fænomen i arkæologisk litteratur.

Allerede efter de første par kapitler/afsnit lærte jeg en del om nyere kultur og historie i regionen ved den dansk-tyske grænse. Dette afspejles fint gennem rækken af begivenheder, som fulgte efter udgravningerne, og de senere forsøg fra begge lande på at få fat på og beholde materialet fra den prestigefyldte fundplads.

For læsere, som ikke er bekendte med geografien omkring udgravningen, ville det have været meget brugbart, hvis der var inkluderet et oversigtskort. Selvom fundenes placering er godt beskrevet, kan det være svært både at bevare overblikket over positionerne for de forskellige udgravninger gennem tiderne og forstå sammenhængen mellem det arkæologiske materiale og jernalderlandskabet. Et simpelt kort, som set i tidligere publikationer af samme forfatter, ville have hjulpet meget her.

Når man tager målgruppen i betragtning, tænker jeg også, om det ikke ville have gavnet den detaljerede beskrivelse af f.eks. svaerdske-der og -beslag med en kort ordforklaring eller et forklarende diagram, som illustrerer nogle af de tekniske termer.

Efter en kort gennemgang af landskabet ved Nydam Mose (med mosegeologen i felten) består resten af bogen fra side 87 og frem hovedsageligt af en præsentation af resultaterne af det seneste Nydam Projekt (1989-99), som forfatteren selv stod for, samt en beskrivelse af nogle af de centrale fund, inklusive bådene, våbnene og udstyret. De tre Nydambåde bliver gennemgået i kronologisk rækkefølge. Hver båd bliver beskrevet i brede vendinger og så fortolket eller genfortolket på baggrund af den information, som er indsamlet ved de seneste udgravningskampagner. Kapitlerne er meget læsevenlige og giver et

fremragende og opdateret resumé, men benytter også specifik terminologi, som burde være tilknyttet en kort ordforklaring eller forklaret i et diagram. I nogle tilfælde bliver termer forklaret i detaljer, men kun flere sider efter at de blev brugt i bogen første gang.

Bogen, og på en måde også fortællingen om fundet af Nydambåden, rundes af med kapitlet »grænseløst samarbejde«, som kort beskriver det dansk-tyske samarbejde omkring analysen af de unikke fund og bådens rejse tilbage til København i 2003.

Det efterfølgende afsnit omhandler problemerne ved og de aktuelle strategier for in situ konservering i Nydam Mose. Netop forvaltningen af arkæologiske lokaliteter er et meget aktuelt emne, som er og har været genstand for mange diskussioner. Dette kapitel slutter med en meget personlig, men alligevel afbalanceret kommentar fra forfatteren, og leder til det sidste afsnit, som beskriver den planlagte rekonstruktion af Nydambåden.

Alt i alt: ville jeg anbefale *Over sø og land?* Dette spørgsmål kan jeg besvare med et klart ja. På trods af mindre kritik, mest angående brugen af tekniske termer og manglen på landkort eller forklarende illustrationer, synes jeg, bogen byder på fremragende læsning såvel for lægmand som for marinarkæologer. Jeg vil absolut anbefale den til alle, som er interesserede i Nydamfundene eller endda bare interesserede i den nyere politiske og kulturelle historie i den dansk-tyske grænseregion.

Jens Auer

Schultz Hansen, Hans, Elisabeth Vestergaard og Torben A. Vestergaard (red.): *Sønderjysk Erhvervshistorie 1800-2000*
Udgivet af Institut for Grænseregionsforskning og Syddansk Universitetsforlag, Odense, 2013, 206 s.

Bogen, som udspringer af en konference afholdt i april 2011, består af otte kronologisk og tematisk ordnede kapitler, fire for hvert af de to foregående århundreder. Et hovedformål med udgivelsen er at sætte Sønderjyllands nutidige status som udkantsområde ind i en historisk ramme. Mange af landsdelens erhvervsmæssige sæertræk og strukturproblemer har således, hævdes det i bogens indledning, rødder i 18- og 1900-tallet. Værket henvender sig til både fagfolk og offentligheden i almindelighed.

Hans Schultz Hansen giver i første kapitel en oversigt over slesvigske erhvervsforhold i det 19. århundrede. Fremstillingen kommer rundt om de forskellige hovedbrancher og deres rammevilkår. Gennemgangen afspejler den nuværende forskningssituation, hvor navnlig industriens, og til dels håndværkets, forhold har været underkastet grundige studier, mens eksempelvis handel, toldforhold og pengevæsen er mere forsømte emner. Året 1864 betegner ifølge forfatteren et brud i hertugdømmets økonomiske udvikling: Efter Slesvigs indlemmelse i Preussen stagnerede væksten. Kun Flensborg formåede for alvor at hævde sig økonomisk århundredet ud.

Leif Hansen Nielsen behandler i sit bidrag den fremtrædende rolle, jernstøberier og skibsværfter spillede i den slesvigske industrialiseringsproces frem til 1914. Forfatteren henleder opmærksomheden på jernstøberiernes differentierede produktudbud og understreger branchens position som ledende sektor i den tidlige industrialiseringsfase. Udviklingen i skibsværftsindustrien behandles mere summarisk, og det kommer ikke til at stå helt klart, hvilken rolle værfterne spillede i det samlede industrialiseringsforløb, ud over at der var afledte lokale efterspørgselseffekter.

Lars N. Henningsens arkivbaserede studie af Jürgensen-familiens erhvervsforetagender i Gråsten er med sin virksomhedshistoriske og aktororienterede tilgangsvinkel et fint supplement til de statistiske angivelser, som informerer hovedparten af kapitlerne. Skildringens hovedpersoner er den entreprenante slesviger Marcus Adolph Jürgensen (1807-1883) samt dennes søn og efterfølger Asmus Philip Jürgensen (1837-1910), som drev manufakturer og fabrikker. Efter indlemmelsen i Preussen ogedes konkurrencen fra fabriksfremstillede varer, i dette tilfælde tekstiler. Ved at omlægge produktionen blev familievirksomhedens levetid forlænget en stund. Studiet kaster flere interessante resultater af sig, men rejser i forlængelse heraf også nye spørgsmål. I hvilken grad udtrykker det f.eks. den almindelige vej til finansiering af industriforetagender, når Jürgensen (den ældre) i midten af 1850'erne låner 4.000 rigsdaler i den lokale sparekasse til at bekoste grundlæggelsen af en klædefabrik (side 63)? Og hvor mange virksomheder havde, som familien Jürgensens, held til at finde en produkt niche på et konkurrencepræget tysk marked efter 1864?

I bogens fjerde og sidste kapitel om det 19. århundrede undersøger Stefanie Robl Matzen vestindienhandelens betydning for Flensborg i 17- og 1800-tallet. Skønt de danske kolonier målt på antallet af anlø-

bende skibe langtfra var det oversøiske hovedmarked for fjordbyens købmænd, havde handlen med de fjertliggende øer en vis indvirkning på det økonomiske liv i Flensborg. Således kom nogle af råprodukterne til byens sukker-, rom- og tobaksfremstilling derfra.

Hovedkapitlet om sønderjyske erhvervsforhold i det 20. århundrede er skrevet af Morten Andersen. To årstal træder tydeligt frem i regionens økonomiske historie: 1920 og 1945 (samt årene umiddelbart derefter). Genforeningen i 1920 bød på visse omstillingsvanskeligheder for mange erhvervsvirksomheder navnlig nord for den nye grænse, mens efterkrigstiden kendetegnedes ved et erhvervspolitisk fokus skifte fra landbrug til industri med Sønderjyllands Erhvervsråd som den centrale spiller i omstillingen og egnsudviklingen i de sønderjyske landsdele.

Værkets sidste tre kapitler består af to virksomhedsstudier – henholdsvis af Sønderborg Oliefabrik og margarinefabrikken sammesteds (Jørgen Fink) og Sønderjyllands Højspændingsværk i Aabenraa (Torben A. Vestergaard) – foruden en undersøgelse af transportbranchen i Sønderjylland (Martin Klatt).

Bidraget om olie- og margarineindustrien bringer nogle teknologiske og erhvervspolitiske sider af den sønderjyske erhvervshistorie frem. For den forudseende virksomhedsejer eller iværksætter eksisterede der omkring Genforeningen et særligt potentiale, der grundede sig på grænseændringen og den generelle politiske velvilje i Danmark over for den nytilkomne landsdel. Flere havde held til at omsætte mulighederne i rentable investeringer.

Torben A. Vestergaards kapitel om Sønderjyllands Højspændingsværk er et udpræget aktororienteret stykke erhvervshistorie, ja ligefrem et personalhistorisk arbejde, idet omdrejningspunktet er værkets mangeårige direktør, Jes Christiansen, og hans virke i spændingsfeltet mellem erhvervshensyn og nationalpolitik.

I værkets afsluttende kapitel skriver Martin Klatt om transportbranchens udvikling i Sønderjylland. Frem til 1920'erne stod jernbaner og hestevogne for alle større varetransporter til lands. Herefter begyndte lastbiler gradvis at blive taget i brug. Kendskab til tysk kultur og sprog samt selvfølgelig regionens beliggenhed ved grænsen gav de sønderjyske vognmænd nogle konkurrencefordele sammenlignet med vognmændene i det øvrige Danmark. Padborg udviklede sig op gennem det 20. århundrede til et transportcenter for samhandlen mellem Danmark og Tyskland.

Bogen har en vellykket disposition og er godt forsynet med illustrationer og figurer. Den giver en dækkende introduktion til et spændende og relevant emne. Også for personer med forudgående kendskab til emnefeltet rummer artikelbidragene en del ny viden. En ekstra korrekturlæsning ville have styrket enkelte af teksterne, om end de alle som helhed er velkrevne og gennemarbejdede.

Efter endt læsning er man tilbøjelig til at tilslutte sig udgavernes antagelse om, at de nuværende udkantsproblemer til dels har fundament i fortiden. Omvendt bør man ikke overse, at yderområderne også presses af helt generelle aspekter ved samfundsudviklingen, hvis virkninger i den enkelte region ikke uden videre kan føres tilbage til dennes særlige historie. Diskussionen af, i hvor høj grad de aktuelle udfordringer for Sønderjylland er en arv efter grænseændringerne i 1864 og 1920, er, selv med udgivelsen af dette fine værk, endnu langt fra afsluttet.

Thomas Clausen

Stimmenvielfalt. Gedichte aus Schleswig-Holstein. Vom Barock bis zur Gegenwart

Udgivet af Peter Nicolaisen med forord af Doris Runge. Wachholtz Verlag, Neumünster, 2012, 656 s.

Klangraum. Erzählungen aus Schleswig-Holstein. Vom Mittelalter bis zur Gegenwart

Udgivet af Heinrich Detering, Maren Ermisch og Peter Nicolaisen med forord af Per Øhrgaard. Wachholtz Verlag, Neumünster, 2013, 760 s.

Det er et fyldigt kompendium over den slesvigholstenske litteratur, Wachholtz Verlag har udgivet med Peter Nicolaisen m.fl. som anker-mænd. Der er således medtaget 98 lyrikere og 80 prosaister, heraf ca. en fjerdedel dansksprogede. Flere af dem er dog optaget i begge bind. Man finder både særdeles kendte forfattere og mange, som vil være ukendte for de fleste.

Kriteriet for at blive medtaget har været, at de pågældende er født inden for det gamle Slesvig og Holsten eller har haft en del af deres virke der. Derfor er også folk som Johan Ludvig Heiberg, Thomasine Gyldenbourg og C. Flor medtaget, fordi de boede og arbejdede en del af deres liv i Kiel. Da Ærø hørte med til Slesvig indtil 1864, er også en digter som Anders Arrebo repræsenteret, skønt han almindeligvis

ikke opfattes som sønderjyde. Men han er altså født på Ærø. Ellers genkender man blandt de dansksprogede digtere folk som Jens Baggesen, Schack Staffeldt, H.C. Andersen, Heiberg, Herman Bang, Peter Seeberg, Chr. Skov og Cynther Hansen samt lokale digtere som Martin N. Hansen og Hansigne Lorenzen. Hertil kommer sydslesvigerne Karin Johannsen-Boisen, Willy August Linnemann og Sigfred Andresen.

Blandt de tyske skribenter, som også må anses for almindeligt kendte herhjemme, kan nævnes Mathias Claudius, Klopstock, Theodor Storm, Gustav Frenssen og Siegfried Lenz samt nobelpristagerne Theodor Mommsen, Thomas Mann og Günter Grass. Den frisiske sproggruppe er repræsenteret af bl.a. Jens Mungard. Ikke mindst interessant er det at læse de mindre kendte digtere. Her er meget godt at hente.

Ingen af de nævnte navne ville have kunnet undværes, men det virker som lidt af et kuriosum, at Selma Lagerlöf og Thorkild Hansen er medtaget. Lagerlöf har aldrig har boet i de gamle hertugdømmer eller så vidt vides skrevet noget med relation til Sønderjylland eller Holsten. Men i 1932 blev hun på grund af sit forfatterskab og sin skarpe modstand mod nazismen udnævnt til æresdoktor ved Kiels Universitet. Derfor er hun repræsenteret med et kapitel af sine ungdomserindringer fra Värmland. Det må vist siges at være lidt langt ude, når vi taler om slesvig-holstensk litteratur. På samme måde er Thorkild Hansen medtaget, måske med lidt større ret, selv om hans lokale tilknytning består i, at han skrev bogen »Det lykkelige Arabien« om ditmarskeren Carsten Niebuhr, der foretog en flerårig rejse i Mellemøsten i 1700-tallet.

Det virker således, som om man indimellem har skrabet bunden, men netop derfor kan det undre, at forfattere som W. Dinesen, Fr. Rist, Fr. Helms, Erik Skram og Valdemar Rørdam ikke er medtaget, når man tænker på, med hvilken entusiasme de har skrevet om Sønderjylland. Men – og det er måske grunden – ikke just tyskvenligt.

I lyrikbindet er de danske tekster gengivet på originalsproget og med tysk oversættelse, mens der ikke findes nogen dansk oversættelse af de tyske digte. Derimod er der i prosabindet kun tale om tekster på tysk med enkelte undtagelser (korte stykker af H.C. Andersen og A.D. Jørgensen). Det kan måske forstås, når der er tale om et værk beregnet for et tysksproget publikum, men det ville have givet det betydeligt større kildeværdi, hvis alle tekster såvel prosa som lyrik

var gengivet på originalsproget med oversættelse – gerne til såvel dansk som tysk. Det havde givetvis betydet en større udbredelse, men selvfølgelig også gjort bøgerne betydeligt tykkere (og dyrere!).

Der er således tale om et kompetent udvalg af litteratur fra Slesvig-Holsten, og de to bind er i deres anskuelige opbygning en værdifuld oversigt over, hvilke indfødte og tilflyttede forfattere, der har skrevet i og om landsdelen. Begge bind indeholder desuden korte biografiske og litteraturhistoriske artikler om alle forfatterne.

H.E. Sørensen

Venborg Pedersen, Mikkel: *Luksus. Forbrug og kolonier i Danmark i det 18. århundrede*
Museum Tusulanums Forlag, 2013, 382 s.

Kulturhistoriker og museumsinspektør ved Nationalmuseet Mikkel Venborg Pedersen har tidligere leveret fine bidrag til sonderjysk historie, først og fremmest i sit arbejde med de augustenburgske hertuger udgivet i bogen *At synes og at være i Augustenborg 1700-1850* (2005). Nu har han atter været på spil. Denne gang drejer det sig om hans doktordisputats fra 2012, som indeholder fem casestudier. De fire er taget fra kongeriget, og det ene er taget fra hertugdømmet Slesvig, nærmere bestemt fra Ejdersted i 1810'erne. Hans ærinde er at vise, hvorledes livet blev levet i fem boliger – hvis udseende og inventar endnu er bevaret på Nationalmuseets afdelinger – omkring år 1800, hvor den omsiggribende globalisering bidrog til en forbrugsrevolution af hidtil usete dimensioner i de danske hjem. Afhandlingen gennemgår de bevarede materielle levn fra boligerne og det skriftlige kildemateriale, der kan bidrage til at belyse de personer, der boede i dem, boligens indretning og beboernes forbrug. Det virkelige nye i bogen er dens fokus på kolonialismens betydning *hjemme* i de europæiske – i denne sammenhæng danske – lokalsamfund i modsætning til den enorme interesse, der har været for kolonialismens betydning *ude* i de koloniserede samfund.

Den slesvigske case omhandler en gård fra Kating Sogn på Ejdersted, som i dag befinder sig på Frilandsmuseet. Den hedder Rothelau og blev bygget i 1653. Der er tale om en såkaldt Haubarg, som var tidens typiske gård i det sydvestlige Slesvig med inspiration fra Holsten. Hele gården var opført under samme enorme næsten kvadratiske stråtag – oplagring, dyrehold og beboelse. Alt sammen placeret på

et såkaldt værft, en forhøjning der sikrede gården mod stormfloder. Familien Pauls, der ejede gården, var en af landskabets betydningsfulde familier. Folketællingen fra 1803 oplyser, at der var tale om et ganske stort hushold. Et inventar fra en bobehandling i 1810 vidner om gårdens velstand, som blandt andet var baseret på et engagement i tidens studehandel.

Den enkeltes gårds forbrug er ikke kendt, men ved hjælp af bevarede indførselstoldregnskaber fra købstæderne Tønning og Husum viser forfatteren, hvorledes områdets forbrug i høj grad var præget af kolonialismens globale handelsforbindelser. Testel og kaffekander i inventaret fra 1810 vidner om, at man også nød godt af importen fra fjerne egne på Rothelau – mere end det for eksempel var tilfældet på den fynske fæstegård fra Lundager, som udgør en anden case i bogen. Med gode forbindelser sydpå og over Nordsøen til England var Ejdersted koblet meget direkte på verdenshandelen. Man genkender billedet af et Slesvig, der på mange måder var foran kongeriget i sin erhvervsmæssige udvikling.

Bogens sidste kapitel på et halvt hundrede sider er viet til datidens filosofiske debat om luksus. Her kommer forfatteren vidt omkring og nogle gange så vidt, at denne anmelder blev tabt i svinget. I dette kapitel forlades den indledende hensigtserklæring, om »at den generelt interesserede læser også gerne skulle finde fornøjelse i læsningen« (s. 11), men det er også et meget ambitiøst formidlingsmæssigt mål for en disputats. Bogens ubetingede styrke findes i de foregående velfortalte kapitler, hvor forfatteren demonstrerer et enestående kendskab til det daglige liv i 17- og 1800-tallets Danmark og Slesvig og de globale kulturelle strømninger, der påvirkede det.

Her fra Sønderjylland skal lyde en ekstra afsluttende ros til forfatteren for den selvfølgelighed, hvormed han uden videre inddrager her-tugdømmet i den danske historie. Det ses sjældent.

Mikkel Leth Jespersen

Forfatterliste

Jens Auer, lektor, ph.d., Marinarkæologisk Afdeling, Institut for Historie, Syddansk Universitet, Niels Bohrs Vej 9, 6700 Esbjerg, tlf. 65 50 41 50, e-mail: auer@sdu.dk

Thomas Clausen, ph.d., Damgården 14, 1.th., 2620 Albertslund, tlf. 28 97 85 64, e-mail: thclausen@outlook.dk

Søren Eller, naturgeograf, cand.scient., Leosallé 26, 6270 Tønder, tlf. 74 72 36 50, e-mail: soren@eller.dk

Signe Frederiksen, cand.mag. i historie og museologi, Mimersgade 66, 5. tv., 2200 København N, tlf. 61 69 86 15, e-mail: signefrederiksen86@yahoo.dk

Per Grau Møller, lektor, lic.phil., Institut for Historie, Syddansk Universitet, tlf. 65 50 21 04, e-mail: pgm@sdu.dk

Anders Hauge, fltv. provst på Ærø, Sønder Land 32, Sønderho, 6720 Fanø, tlf. 61 10 99 46, e-mail: andershaugae@mail.dk

Lotte Hedegaard, professor, dr.phil., Oslo Universitet, Institut for arkeologi, konservering og historie, Blindernveien 11, N-0371 OSLO, tlf. 0047 22 84 19 36, e-mail: lotte.hedegaard@iakh.uio.no

Lars N. Henningsen, tidl. arkiv- og forskningschef, dr.phil., Jørgensgård 43 B, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 76 17, e-mail: larsnhenningsen@gmail.com

Anja Hoffmann, civilingeniør i arkitektur og design, bygherrerådgiver i Sønderborg Kommune, Kladhustorvet 10, 6400 Sønderborg, tlf. 27 11 55 72, e-mail: Anjahoffmann7@gmail.com

John V. Jensen, museumsinspektør, cand.mag., Museet for Varde By og Omegn, Lundvej 4, 6800 Varde, tlf. 75 22 08 77, e-mail: jvj@vardemuseum.dk

Carl Christian Jessen, pastor em., tilknyttet Studiecetrum for Sønderjyllands Historie ved Landsarkivet i Aabenraa, Tolnevej 17, 9900 Frederikshavn, tlf. 98 43 80 96, e-mail: ccjessen@gmail.com

Mikkel Leth Jespersen, museumsinspektør, ph.d., Museum Sønderjylland – Kulturhistorie Aabenraa, H.P. Hanssens Gade 33, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 26 45, e-mail: mije@museum-sonderjylland.dk

Hans-Ole Mørk, cand.polit., Farverhus 21, 6200 Aabenraa, tlf. 22 74 80 62, e-mail: haomork@gmail.com

Erik Nørr, seniorforsker, dr.phil., tidl. arkivar på Landsarkivet for Sjælland, tilknyttet Studiecetrum for Sønderjyllands Historie ved Landsarkivet i Aabenraa, Købmandsgården 2, 4130 Viby Sj., tlf. 30 69 99 01, e-mail: erik.norr@mail.dk

Anne Marie Overgaard, museumsinspektør, cand.mag., Margrethevej 1, 6280 Højer, tlf. 35 12 03 21, e-mail: over@museum-sonderjylland.dk

Erik Randel, redaktør, Guldager 14, 6091 Bjert, tlf. 21 41 21 54, e-mail: er@berlingske.dk

René Rasmussen, museumsinspektør, cand.mag., Nygade 36, 6270 Tønder, tlf. 73 72 00 06, e-mail: renerasmussen@bbsyd.dk

Mogens Rostgaard Nissen, arkiv- og forskningsleder, ph.d., Arkiv- og Forskningsafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Norderstrasse 59, D-24939 Flensburg (Postboks 528, 6330 Padborg), tlf. 0049 461 86 97 190, e-mail: mrm@dcbib.dk

Hans Schultz Hansen, Områdeleder Forskning og Arkivadgang, adj. professor, dr.phil., Landsarkivet for Sønderjylland, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 65 48 03 02, e-mail: hsh@sa.dk.

H.E. Sørensen, forfatter, Melbyvej 27, 6780 Skærbæk, tlf. 74 75 17 04, e-mail: melbyhus@mail.tele.dk.

Merete Bo Thomsen, arkivar og ph.d.-stipendiat, cand. mag., Studieafdelingen og Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Norderstrasse 59, D-24939 Flensburg, tlf. 0049 461 8697 192, e-mail: mbt@dcbib.dk.

Jens Lei Wendel Hansen, ph.d., Molkjesvej 41, 1.tv., 2000 Frederiksberg, tlf. 26 21 45 34, e-mail: jens_wendel-hansen@hotmail.com.

Jørgen Witte, mag.art., tidl. arkivar ved Landsarkivet for Sønderjylland, tilknyttet Studiecetrum for Sønderjyllands Historie ved Landsarkivet i Aabenraa, Kolstrup 74, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 57 80, e-mail: joergenwitte@gmail.com.

Arkiver, museer og forskningsinstitutioner 2013

Archiv/Historische Forschungsstelle der deutschen Volksgruppe

I det forgangne år blev arbejdet i kulturudvalget for den tyske folkegruppe ryordnet, idet der blev dannet arbejds kredse. Det gælder også det historiske arbejde. Medlemmer af 'arbejds kredsen historie' vil i fremtiden intensivere arbejdet med det i 2012 startede interviewprojekt om efterkrigstiden. Dermed skal det frivillige arbejde i forbindelse med Archiv und Forschungsstelle styrkes.

Et andet interviewprojekt blev startet i samarbejde med Landwirtschaftlicher Hauptverein für Nordschleswig, men er endnu i sin vorden.

Megen arbejdstid gik i året 2013 med udgivelsen af bogen *1200 Jahre Deutsch-Dänische Grenze*, som jeg udgav sammen med prof. dr. Martin Krieger, Kiels Universitet, og prof. dr. Steen Bo Frandsen, Syddansk Universitet, på Wachholtz Verlag. Desuden blev den tosprogede bog *Zwischen Macht und Schicksal. Acht Herrscherinnen des Nordens aus acht Jahrhunderten (1200-2000)* udgivet i samarbejde med prof. dr. Oliver Auge, Kiels Universitet, Flensborgs byarkivar dr. Broder Schwensen og den forhenværende arkivar for det danske mindretal, dr. Lars N. Henningsen.

Som oversætter har jeg oversat teksterne til udstillingen *Von der Feindschaft zur Versöhnung* og heftet *Der Zweite Schleswigsche Krieg 1864* af Inge Adriansen og Jens Ole Christensen fra dansk til tysk.

Den store konference *Die deutsche Minderheit nach dem Zweiten Weltkrieg*, som jeg arrangerede sammen med Syddansk Universitet på Alslon, blev en stor succes, såvel målt i publikumssøgning som i de efterfølgende reaktioner. Ca. 80 deltagere fyldte lokalet på Alslon.

I 2013 modtog Arkivet ikke større tilgange af nye materialer. Men hele tiden kommer små tilvækster, som ofte må deles mellem arkivet og de tyske museer – hvilket ikke giver problemer takket være det gennemprøvede kollegiale samarbejde med museerne. Således er der f.eks. fra boet efter Ernst Siegfried Hansens søn i København kommet materiale vedr. Ernst Siegfried Hansen.

Arkivet bidrog i 2013 med materiale til udstillingen i anledning af 150 årsjubelåret for Männer Turnverein Apenrade. Ud over protokolbøgerne og Jürgen Petersens store MTV-dokumentation kunne jeg udstille den ca. 125 år gamle foreningsfane på det tyske gymnasium.

Frank Lubowitz

Danevirke Museum

Der er hele tre hovedopgaver, der i sæsonen 2012-2013 ved siden af vores løbende formidlingsopgaver har præget arbejdet på Danevirke Museum. Det er den digitale formidling af vores mindretalsudstilling, det museale samarbejde omkring 1864 og ikke mindst de arkæologiske undersøgelser i »Porten til Norden«, udgravningerne i Danevirkes hovedvold overfor museet.

Udgravningerne

En storslået bevilling fra A.P. Møller Fonden muliggør afslutningen af de arkæologiske udgravninger ved Danevirke. Museum Sønderjylland har modtaget en stor bevilling på 2,3 mio. kr. fra A.P. Møller og Hustru Chastine Mc-Kinney Møllers Fond til almene Formål, til gennemførelse af et fælles dansk-tysk udgravnings- og forskningsprojekt, der skal fortsætte de undersøgelser, som Archäologisches Landesamt Schleswig-Holstein gennemførte i 2010 og 2011.

Ved disse undersøgelser lykkedes det at påvise den port i Danevirkevolden, der omtales i de Frankiske Rigssanger i 808. Porten står i forbindelse med den såkaldte kampestenmur fra 700-tallet og er fundet ganske tæt ved Danevirke Museum.

Udgravningerne gennemføres af medarbejdere fra Archäologisches Landesamt og Museum Sønderjylland – Arkæologi Haderslev under ledelse af udgravningslederen for de allerede udførte undersøgelser, dr. Astrid Tummusheit. Arkæologerne fra de to lande arbejder tæt sammen under udgravningerne og får som en sidegevinst til de mange spændende nye resultater om volden og porten lært af hinandens udgravningsteknikker og -metoder.

Lederne af de to arkæologiske institutioner, Claus von Carnap-Bornheim, Archäologisches Landesamt, og Orla Madsen, Museum Sønderjylland, har udtrykt stor glæde over bevillingen.

Det er nemlig ikke hverdagskost at få lov til at undersøge et så centralt og væsentligt fortidsminde fra vores fælles historie.

Danevirke og 1864

En arbejdsgruppe bestående af centerleder Bjørn Østergård, Historiecenter Dybbøl Banke, museumsinspektør Bettina Buhl, Dansk Landbrugsmuseum Gammel Estrup, direktør Benno Blasild, Fregatten Jylland, og museumsinspektør Nis Hardt, Danevirke Museum, dannede sidste år en projektgruppe med henblik på at sætte et stort samarbejde om krigen i 1864.

Med moderne og interaktiv teknologi skal der sættes fokus på krigen set fra slagmarkerne til lands, til søs og hjemme i de fader- og sønneløse familier.

Projektet har titlen »Kampen om Jylland 1864« og fandt gehør ved flere store fonde.

Således har Arbejdsmarkedets Feriefond doneret 3.702.800 kr. til projektet. Nordica-fonden støtter projektet med 2.340.000 kr., A.P. Møller Fonden har støttet Kampen om Jylland 1864 med 1.900.000 kr. og Augustinus Fonden har bevilget 200.000 kr.

De fire museer råder hver over en andel af projektet på 1.676.000 kr., mens der er afsat 1.460.000 kr. til fælles synergi-skabende formidlingsaktiviteter, herunder materialer til skoleundervisningsbrug.

Formidlingsprojektet kommer til at bestå af fire adskilte, men koordinerede udstillingsafsnit, som tager udgangspunkt i de fire forskellige museer. Således vil hvert museum bidrage med nye spændende vinkler på krigen, såvel for soldaterne under krigshandlingerne som krigens betydning for civilbefolkningens levevilkår.

Formidlingen vil ske med inddragelse af den mest moderne og interaktive

formidlingsteknologi med særligt fokus på at give museumsgæsten mulighed for med egne sanser at opleve den virkelighed, som udspondt sig på krigsskuepladsen for 150 år siden. Formidlingen skal sætte krigshandlingerne ind i en perspektiverende samfundsmæssig ramme og kommer derved til at lægge vægt på, hvilken betydning krigen i 1864 fik for Danmarks udvikling til moderne velfærdsstat og den parallelle udvikling i det slesvigske grænseland.

Formidlingen på Danevirke vil blive opbygget med 4 delelementer:

1. En virtuel app, som med historiske animationer viser slagmarkens scenarier, som de så ud i 1864. Herunder animationer af troppeformationer, skanser, kanoner mv., som de rent faktisk stod på de pågældende steder; dertil kommer dagbogsoptagelser med mere. Rømningen af Danevirke er det centrale tema, og museet har i den forbindelse indgået et nært samarbejde med Historiecenter Dybbøl Banke, således at tilbagetoget kan fortælles som én sammenhængende historie.

App'en udvikles således, at publikum skal deltage aktiv og bevæge sig rundt i landskabet for at se de forskellige scenarier ved Danevirke, Mysunde, Kongshøj, Sankelmark og Dybbøl.

2) En geocache-tur, hvor publikum skal finde en række historiske oplysninger og dertil knyttede opgaver langs med volden.

3) I samarbejde med fredningsmyndighederne og lokale amatør-arkæologer laves publikumsaktiviteter, hvor der bliver mulighed for at prøve metaldetektorer og søge efter soldaternes efterladenskaber, f.eks. geværkugler på slagmarkerne langs med volden.

4) En mindre udstilling om Danevirke-stillingen og tilbagetrækningen i tidsrummet fra den 1. til den 6. februar 1864.

Udstillingen får plads i den gamle grisebæ, der er blevet omdøbt til kanonremise, efter at vores nye flotte 6-punds kuglekanon, som Slesvigske Vognsamling har lavet med forstilling og alt tilbehør, er blevet opstillet her.

Dansk i Sydslesvig

Sydslesvigudvalget har år 2012 bevillet 555.000 kr. til udarbejdning af en digital formidling af Danevirke Museums udstilling *Dansk i Sydslesvig* med henblik på at øge kendskab til – og indlevelsen i mindretallets baggrund og vilkår.

Projektet tager udgangspunkt i udstillingens nuværende formidling og den nye teknologiske muligheder til at skabe nye formidlingslag til udstillingens emne, det danske mindretals historie i Sydslesvig. Projektet resulterer i en applikation for *Dansk i Sydslesvig* samt integration til sociale medieplatforme som Facebook, Twitter, mv.

Den første del af projektet bestod af en digitalisering af den eksisterende formidling på museet. En række I-pads i udstillingen giver besøgende mulighed for at udforske tekst, billeder og video, der knytter sig til udstillingens genstande på dansk og tysk.

Den anden del af projektet har haft en mere eksperimentel karakter og har undersøgt muligheden for at skabe en platform, der indbyder mindretallets medlemmer til at lave nutidige skildringer af deres dagligdag og vilkårene for livet i mindretallet. Formålet med denne del af projektet er således at skabe

et nutidigt og dynamisk supplement til den nuværende klassiske udstilling. Dette har mundt i en prototype bestående af en web-baseret platform, hvor de besøgende selv opretter de emner, som de mener, er interessante og skildrer mindretallet.

I løbet af testperioden studeres brugen og mulighederne i prototypen af forskere fra Aarhus Universitet. I samarbejde med lokale aktører opsamlers erfaringer, der kan danne grundlag for permanente initiativer, der giver borgere i Sydslesvig, Danmark og Tyskland muligheden for at dele nutidige skildringer af mindretallet og dermed skabe et formidlingsmæssigt supplement til den eksisterende udstilling.

Testperioden samt arbejdet med at sammenfatte resultater og erfaringer forventes afsluttet i efteråret 2013.

Nis Hardt

Deutsches Museum Nordschleswig

Den lette stigning i besøgstallet lader formode, at det var et helt normalt år for Deutsches Museum Nordschleswig. Tager man udgangspunkt i sammenligningen af de besøgende og de modtagne genstande, var det imidlertid et meget succesfuldt og arbejdsomt år.

Blandt de rundviste grupper var skoleklasser, studiekurser, familietraf og højskoler fordelt med en tredjedel fra hhv. Tyskland, Danmark og Nordslesvig. Der kom dog også besøgende fra Polen og England.

Det glæder os vældigt, at vores pædagogiske tilbud bliver mere og mere benyttet af skoleklasser. Derved bliver det muligt for os at formidle »i børnehøjde«, så hvert enkelt barn kan få mere med fra et besøg hos os. Konkret indgår i dette tilbud, at vi foranstalter et rally med børnene gennem museet, hvorved de automatisk bliver ført til de vigtigste informationer.

Vi har glædet os meget over flere nyhvervelser blandt udstillingsgenstandene. De første tyske roregattaer i Nordslesvig blev gennemført allerede få år efter folkeafstemningen i 1920. De tyske roklubbers sjette »Nordschleswig Regatta« fandt sted den 31. juli 1932. I den anledning skænkede den daværende tyske generalkonsul for det tyske konsulat i Aabenraa, dr. Kühne, en vandrepokal i sølv. Indgraveret står: »Wanderpreis gestiftet von Generalkonsul Dr. Kühne zur Nord-Schleswigschen Ruderregatta 31. juli 1932« (vandrepris, skænket af generalkonsul dr. Kühne til den nordslesvigske roregatta 31. juli 1932). Navneværdig er især de 48 indfældede sølvmonter fra forskellige tysk-sprogede områder.

To andre genstande referer til Ernst Siegfried Hansen, der fra 1945 til 1947 var generalsekretær for Bund Deutscher Nordschleswiger og fra 1946 til 1953 chefredaktør for avisen *Der Nordschleswiger*, nemlig hans eksemplar af forbundsrepublikkens store fortjenstskors og et portræt af Hansen tegnet af Niko Wohik i 1945. Begge var dengang interneret i Fårhuslejren.

Til tiden efter Anden Verdenskrig hører også erindringer forfattet af bryggerier Peter Christian Petersen, Sønderborg. Han blev interneret på Sønderborg Slot efter krigen og nedskrev i 1948 sine erindringer om opholdet der. I 1956 blev det sønderborgske Bryggeri Petersen solgt til Albani.

Takket være vore frivillige medarbejders utrættelige arbejde er mange af

vore udstillingsgenstande i de sidste år blevet registreret på i et online-registreringsprogram. Programmet muliggør, at genstandene bliver tilgængelige for en bredere offentlighed. Denne mulighed har vi gjort brug af, således at man nu kan se ca. 1400 genstande online.

Hauke Grella

Deutsches Schulmuseum Nordschleswig

Med 2013 gik et meget omskifteligt år til ende for Deutsches Schulmuseum Nordschleswig. I 2012 blev det besluttet at udvide åbningsstiderne. Herefter stod og står museet åbent for besøgende tirsdage, torsdage og, som en fornyelse, den første lørdag i hver måned. Ganske vist kunne vi notere en let stigning i besøgstallet, men man havde ventet sig mere af den udvidede åbningsstid. Glædeligt var besøget af en ungdomsgruppe fra det tyske mindretal i Zielona Góra/Grünberg i Schlesien og besøget af den schweiziske ambassade i Danmark, Denis Feldmeyer.

Allerede før overvejelserne om udvidede åbningsstider var man klar over, at det var nødvendigt at gøre mere reklame. Derfor blev der udformet en ny hvervebrochure, som var færdig i slutningen af året og kunne fordeles. Vi håber, at den nye brochure vil vække mere opmærksomhed omkring skolemuseet og dermed give højere besøgstal.

Desværre medførte stormen Allan/Christian den 28. oktober 2013 også skader på skolemuseet. Således kunne taget og kontorvinduet ikke holde stand mod vinden. Taget løftede sig, og mange tagsten blev løse. Da vi ikke ville risikere nogen fare for de besøgende, besluttede vi midlertidigt at lukke museet.

Fra den finansielle side kan man berette noget glædeligt. Fra Aabenraa Kommune fik vi forhøjet tilskuddene for årene 2014-2016. Denne forhøjelse gør os livet meget lettere, da vi i de sidste år har fået betydelige lejeforhøjelser for vores depot.

Til opgaverne i museet hører ikke kun at samle og udstille genstande. Disse må, alt efter tilstand, også istandsættes og restaureres. Med finansiell støtte fra Bund Deutscher Nordschlesviger kunne skibsmodellen af *Adler von Lübeck* i 2013 blive istandsat. På mangellisten stod afbrækkede kanonrør, manglende kanonluger og meget mere. Så der blev brugt mere end 160 timer på restaureringen. Denne galeon blev bygget for flere årtier siden i sløjdundervisningen på den tyske skole i Tinglev, og efter restaureringen hører den til de mest værdifulde genstande i vores udstilling.

Året bragte også adskilligt arbejde for den frivillige, der er ansvarlig for vores optræden på internettet. Efter at BDN besluttede sig for en ny internetside, og skolemuseets side er indlagt deri, så gjaldt det om at fylde den nye struktur med liv. Peter Blume fyldte den ikke blot med aktuelle informationer om skolemuseet, men også med et omfangsrigt galleri over de tyske skoler i Nordslesvig indtil 1944.

Hauke Grella

Froslevlejrens Museum*Besøgstal*

Museet havde i 2013 50.361 gæster, hvilket betegner en fremgang på næsten 3.000 i forhold til 2012. Fremgangen kan formodentlig tilskrives en ny permanent udstilling, som bliver omtalt nedenfor.

Hvad angår antallet af forudbestilte foredrag og omvisninger i museet, var der en mindre tilbagegang på 9 arrangementer, således at vi havde haft 237 arrangementer, da året var omme. Tilbagegangen skyldtes 10 afbestillinger i forbindelse med skolekonflikten.

Udstillinger

Den 22. marts 2013 åbnede museet den permanente udstilling om Fårhuslejren 1945-49, som vi havde arbejdet længe på sammen med Nationalmuseets Formidlings- og Bevaringsafdelinger. Udstillingsåbningen var særdeles velbesøgt, og udstillingen fik efterfølgende en meget fin presseomtale. Den nye udstilling kunne realiseres på baggrund af generøs støtte fra Frihedsmuseets Venners Fond og Hermod Lannings Museumsfond.

Arbejdet med fornyelsen af den permanente udstilling om Froslevlejren 1944-45 fortsatte i 2013. Der blev foretaget omfattende arbejder i Barak H4 i samarbejde med Nationalmuseets Formidlingsafdeling, og det forventes, at arbejdet, som støttes økonomisk af Frihedsmuseets Venners Fond, er færdiggjort i løbet af 2014. Det betyder, at museet således i løbet af 2014 kan afslutte arbejdet med et løft af den permanente Froslevudstilling i hovedvagtårnet og barak H4.

Videnskabelige projekter, publiceringer og andet

Overinspektør Henrik Skov Kristensens bog fra 2011, *Straffelejren. Fårhus, Landsvæjgerne og retsopgøret* samt den nye permanente Fårhusudstilling gav anledning til stadig omtale og debat i medierne, ikke mindst i det tyske mindretals avis *Der Nordschleswiger*.

Hovedparten af de 33 foredrag og forelæsninger, som Henrik Skov Kristensen holdt i løbet af 2013, nationalt som internationalt, vedrørte også Fårhuslejren, retsopgøret med det tyske mindretal og tolkningen af disse emners virkningshistorie.

Museumsinspektør Dennis Larsen holdt i løbet af 2013 ti eksterne foredrag, hvoraf halvdelen var i samarbejde med Dansk Institut for Internationale Studier og drejede sig om Froslevlejren og Neuengamme.

Henrik Skov Kristensen har fået publiceret følgende arbejder:

»Fårhus 1945-1949. Neue Forschungsergebnisse zu einem umstrittenen Kapitel deutsch-dänischer Geschichte«, i *Grenzfriedenshefte*, Heft 1/2013, s. 27-44. Efterskrift til J.R.D. 'Bob' Braham: *Mesterpilot. Britisk jøgerpilot under 2. Verdenskrig*, 2013.

Anmeldelse af Steffen Werther: *SS-Vision und Grenzland-Realität. Vom Umgang dänischer und volksdeutscher Nationalsozialisten in Sønderjylland mit der 'grossgermanischen' Ideologie der SS*, 2012, i *Sønderjyske Arbejder* 2013, s. 278-281.

»Hvor blev fangerne henrettet?«, i *JydskeVestkysten* den 23. december 2012. Magasinet Søndag, s. 4-5.

»Danmark reddet fra ragnarok«, i *JydskeVestkysten* den 30 december 2012. Magasinet Søndag, s. 4-6.

»Frihedsmuseum og mindesmærke«, kronik i *Jyllands-Posten* den 17. juni 2013.

Dennis Larsen har fortsat sit forskningsprojekt om danske SS-folks virke i Bobruisk i Hviderusland sammen med lektor Therkel Stræde fra Syddansk Universitet. Projektet munder ud i en bog foråret 2014.

Henrik Skov Kristensen har endvidere fungeret som censor i historie ved landets universiteter samt som fagfællebedømmer af videnskabelige publiceringer.

Henrik Skov Kristensen

Museum Sønderjylland

Museum Sønderjylland har også i 2013 haft et fagligt travlt og overvejende positivt driftsår med en om end relativ stram økonomi, så dog et stabilt driftsgrundlag, der kombineret med donationer fra fonde m.v. har givet museet rum til den nødvendige faglige udvikling, selv om den økonomiske krise som i de nærmest foregående år fortsat kan mærkes. Museets besøgstal er næsten fastholdt – dog med et mindre fald totalt set i forhold til 2012. Både de kommunale og statslige driftstilskud har været fastholdt i 2013, og det er glædeligt, at der i 2013 er indgået en 3-årig aftale med de fire sønderjyske kommuner om et uændret tilskud i perioden 2014 -2017 med deraf følgende budget-sikkerhed.

Regnskabsresultatet for 2013 viser overordnet en samlet udgift på 85,3 mio. kr. og indtægter på 81,0 mio. kr. og dermed et negativt driftsresultat på 4,3 mio. kr., der overføres til 2014. Museets driftsgrundlag er fortrinsvis baseret på et statstilskud på 32,5 mio. kr., et kommunalt tilskud fra de 4 sønderjyske kommuner på knap 19 mio. kr. og betaling for arkæologiske udgravninger på 14,8 mio. kr. Hertil kommer tilskud fra fonde m.v. på knap 5 mio. kr. og entréindtægter og salg i museets butikker for ca. 5 mio. kr.

Med et samlet besøgstal i 2013 på 230.014 er der en lille tilbagegang i forhold til 2012, hvor der var 257.050 besøgende. Der er i alt normeret 143 fuldtidsstillinger og beskæftiget ca. 175 personer ved museets afdelinger.

Aktiviteterne i museets fagområder og afdelinger beskrives under de enkelte fagområder nedenfor.

Museets bestyrelse har ud over driftsmæssige emner behandlet en række emner af museumsfaglig, udviklingsmæssig og strategisk karakter – herunder et »effersyn« af Museum Sønderjyllands driftsgrundlag og ledelsesmæssige udfordringer i forbindelse med Kulturministeriets anbefalinger om »god ledelse i selvejende kulturinstitutioner«. Et meget vigtigt og gennemgående emne har været udarbejdelsen af en flerårig strategi- og udviklingsplan – et arbejde der blev igangsat efter bestyrelsens ønske i 2012. Arbejdet blev afsluttet med bestyrelsens godkendelse af »Strategi- og Udviklingsplan 2014-18« på det sidste bestyrelsesmøde i december 2013 i denne periode, da der tiltræder en ny bestyrelse i 2014 i forbindelse med kommunalvalget.

Af større projekter er der i 2013 arbejdet videre med mulighederne for at placere og opføre en nybygning ved Brundlund Slot. Bygningen skal rumme

sønderjysk kunst, herunder en stor samling af kunstneren Franziska Clausen, som er deponeret på Brundlund Slot. En stor del af dette arbejde foregår i en til formålet nedsat politisk/administrativ arbejdsgruppe med deltagelse fra Museum Sønderjylland og Aabenraa Kommune.

Desuden er der arbejdet videre med planerne for et nyt fællesmagasin, udbygning af kunstmuseet i Tønder og et projekt om etablering af udstillings- og formidlingsfaciliteter på Zeppelinbasen i Tønder og den tyske sikringsstilling fra 1. Verdenskrig, hvor 100-året for krigens udbrud markeres i 2014.

I forbindelse med jubilæer i de kommende år har der i 2013 desuden været fokuseret på forberedelse af 150-året for krigen 1864 og 100-året for salget af de Dansk Vestindiske Øer i 2017 samt en række andre markeringer af begivenheder i 2014 og frem.

Nedenstående er en kort beskrivelse af de enkelte fagområders målsætninger og særlige arbejdsindsats i 2013.

Naturhistorie og Palæontologi v. Mette Elstrup Steeman

Vi har på naturhistorisk afdeling fokus på at styrke forskningsindsatsen omkring vores kerneområde, det sent Miocæne hav, herunder især de fossile hvaler. Med støtte fra KUS og Statens Naturhistoriske Museum startede i 2013 en ph.d.-studerende, der arbejder med at beskrive en ny art af uddøde næbhvaler, samt hvilken betydning fundet har for vores viden om den evolutionære udvikling af fødefangst og dybthavsdykning. Vi fik den eneste mulighed for at låne Statens Naturhistoriske Museums udstilling af dinosaurer og mesozoiske havdyr. Vi omformede udstillingen til at formidle et tema omkring evolutionære drivkræfter, der understøtter forståelsen af de fossiler, vi har udstillet i den faste udstilling.

I samarbejde med Orion Planetarium, Århus Universitet, har vi videreudviklet vores fælles evolutionsssti og har nu et tilbud primært til skoleklasser med en app og skilte langs ruten, der formidler om udviklingen fra Big Bang til nutiden. Målet er at samarbejde med teglkunstner Robert Harrison om at få udviklet ruten med kunstværker, der symboliserer de mest markante begivenheder i udviklingshistorien. I forhold til vores aktiviteter i Lergraven har vi arbejdet med et projekt kaldet Fossil Hunters, der stiller imod at forbedre oplevelsen ved fossiljagten for de besøgende ved at personalisere oplevelsen.

I årets løb blev der i Lergraven fundet en blæksprutteskal i forbindelse med besøg af Museum Sønderjyllands børneklub HiKuNa. Det er den første af sin slags og første fossile repræsentant for hele denne dyregruppe fra Leret, og ifølge en tysk ekspert et af de bedste fund i verden. Fundet er indstillet til Danekræ.

Sønderjyllands arkæologi v. Lennart S. Madsen

Museum Sønderjylland – Arkæologi Haderslev prøvede at genvinde pusten oven på jubilæumsåret (125 år) i 2012. Hovedpunkter, ud over gennemførelsen af et større antal prøve- og udgravninger i året 2013, var:

1: Den nye hjemmeside/app www.aldtidsglmt.dk blev fortsat, således at der løbende igennem året blev lagt nye historier ind, og der blev indledt en

proces med at få alle historier indtalt af en skuespiller på teatret Møllen. Det endelige resultat er præsenteret i 2014, hvor der er en lydfil til historierne. Hør f.eks. <http://oldtidsglimt.dk/projects/de-magiske-horn-fra-gallehus/>.

2: Afdelingens jubilæumsbog: *Med graveske gennem Sønderjylland*, blev præsenteret i januar 2013. Bogen indeholder en lang række artikler skrevet af 18 af museets arkæologer. Artiklerne omhandler væsentlige udgravninger foretaget på henholdsvis motorvejen Kliplev-Sønderborg (2007-2010) og naturgas-tracéet Egtved til Ellund (2011-2012).

3: Afholdelse af det årlige, internationale flinthuggetræf i pinsen, med deltagelse af ca. 40 specialister i flinthugning fra hele Europa.

4: I løbet af efteråret 2013 gennemførte Museum Sønderjylland – Arkæologi Haderslev og Museet på Koldinghus en moderække, der førte til underskrivelsen af en aftale om, at MSJ i en foreløbig fem-årig periode varetager hele det arkæologiske ansvar for Kolding Kommune. Der blev udarbejdet en fælles indsamlings- og forskningsstrategi, og hele aftalen blev godkendt af Kulturstyrelsen omkring årsskiftet. Kort efter nytår blev der lavet aftaler med Kolding Kommune, således at alle byggeansøgninger mv. nu sendes til Haderslev. Administrationen af det arkæologiske ansvarsområde forløber nu helt på samme vilkår som i de fire sønderjyske kommuner.

5: I en erkendelse af nedgangen i det arkæologiske arbejde og den løbende afvikling af beretningslabet blev fire arkæologer opsagt først på efteråret (alle med 5-6 måneders opsigelse). To arkæologer havde da allerede i løbet af året fundet andet job. Det har siden opsigelserne indimellem været et logistisk problem, at man ikke kan ansætte andre arkæologer, når man har opsagte arkæologer gående, og at man ikke kan sætte de opsagte arkæologer til at lave nye udgravninger uden at udsætte deres opsigelsesdato. Dette betyder desuden, at man er nødt til at tage ikke-opsagte arkæologer bort fra deres beretningskrivning og sende dem på udgravning. Dette havde i efteråret en vis indflydelse på afviklingen af beretningslabet!

Udgravninger: Afdelingen foretog i 2013 i alt 46 større prøvegravninger og 12 mindre (egenfinansierede). Afdelingen foretog i 2013 i alt 31 arkæologiske udgravninger.

Særligt skal her nævnes den A.P. Møller-finansierede udgravning af porten gennem Danevirke, som afdelingen gennemførte sammen med kollegerne på Archäologisches Landesamt Schleswig-Holstein. Udgravningen blev gennemført af et blandet hold, hvor der fra MSJ deltog en arkæolog, en grafiker og en arbejdsmand, og fra ALSH en arkæolog og tre arbejdsmand. Den overordnede kontrol med udgravningen havde Lennart S. Madsen og Per Ethelberg fra MSJ og Martin Segsneider fra ALSH. Det var Museum Sønderjylland – Arkæologi Haderslev, der administrerede bevillingen. Desuden deltog naturvidenskabelige fagpersoner fra begge lande i udgravningen, der har givet ganske imponerende resultater. Udgravningen fortsætter da også i 2014 for en ny bevilling fra A.P. Møller.

Publikationer: Lutz, L.H. & Sørensen, A.B. (red.): *Med graveske gennem Sønderjylland* (22 artikler om udgravninger i Sønderjylland 2007-2012, skrevet af 18 af afdelingens arkæologer). Kruse, P.: *Egtved III – ein bronzezeitlicher Versammlungsplatz? Siedlungen der älteren Bronzezeit. Beiträge zur Siedlungsarchäologie*

und Paläoökologie des zweiten vorchristlichen Jahrtausends in Südschweden, Norddeutschland und den Niederlanden (Hrsg.: K.-H. Willroth). Studien zur nordeuropäischen Bronzezeit, Bd. 1, S. 67-80. Ethelberg, P. og Kruse, P.: *Das Osterrönfeld-Haus: Status nach 10-jähriger Untersuchung. Arkæologi i Slesvig/Archæologie in Schleswig* (Red.: Matthes, L., M. Nissen, S.L. Pedersen, M. Schimmer & D. Wehner), Bd. 14, s. 103-130. Ethelberg, P.: *Glossary of Prehistoric and Historic Timber Buildings. Glossar zum Prähistorischen und historischen Holzbau. Französisch, Englisch, Niederländisch, Deutsch, Dänisch, Norwegisch, Schwedisch, Polnisch, Tschechisch. Studien zur Landschafts- und Siedlungsgeschichte im Südtiroler Nordseegebiet*, 3 2012. Ed.: Lutz Volmer & W. Hajo Zimmermann. Under Mitarbejdelse af Emma Bentz, Zuzana Bláhová, Piet van Cruyningen, Per Ethelberg, Benno Furrer, Gisle Jakhelln, Anne Nissen Jaubert, Florence Journot, Lubomir Kosnar, Grith Lerche, Wolfgang F.A. Lobisser, Andrzej Michalowski, Ulrike Oltmanns, Lars Roede, Heinrich Stiewe, Judith Toebast, H. Tjalling Waterbalk, Stuart Wrathmell. 482 sider. Hirsch, K.: *Ergebnisse. Ein Siedlung des frühen Mittelneolithikums mit Funden von Helgoländer Flint. Arkæologi i Slesvig/Archæologie in Schleswig* (Red.: L. Matthes, M. Nissen, S.L. Pedersen, M. Schimmer & D. Wehner), Bd. 14, s. 19-28. Eisenschmidt, S.: *Syrosig – ein Siedlung der jüngeren römischen Kaiserzeit und Wikingerzeit bei Vojens. Arkæologi i Slesvig/Archæologie in Schleswig* (Red.: L. Matthes, M. Nissen, S.L. Pedersen, M. Schimmer & D. Wehner), Bd. 14, s. 149-164. Hartvig, A. & S.L. Pedersen: *Hinderupgård og Stigebjerggård. Betygninger fra vikingetid og middelalder omkring Kolding. Arkæologi i Slesvig/Archæologie in Schleswig* (Red.: L. Matthes, M. Nissen, S.L. Pedersen, M. Schimmer & D. Wehner), Bd. 14, s. 189-210. Sørensen, A.B.: *Resultater fra bearbejdningen af Østergård. Arkæologi i Slesvig/Archæologie in Schleswig* (Red.: L. Matthes, M. Nissen, S.L. Pedersen, M. Schimmer & D. Wehner), Bd. 14, s. 217-226. Østergård, S.: *Brovold på Als – En nytolkning af den befæstede plads Brovolds formål med udgangspunkt i en analyse af dyrkningsmateriale. Arkæologi i Slesvig/Archæologie in Schleswig* (Red.: L. Matthes, M. Nissen, S.L. Pedersen, M. Schimmer & D. Wehner), Bd. 14, s. 237-246. Kristensen, T.R.: *Museum Sønderjyllands tilsyn med fredede fortidsminder og beskyttede diger. Arkæologi i Slesvig/Archæologie in Schleswig* (Red.: L. Matthes, M. Nissen, S.L. Pedersen, M. Schimmer & D. Wehner), Bd. 14, s. 247-258.

Redaktion af *Arkæologi i Slesvig/Archæologie in Schleswig* (Red.: L. Matthes, M. Nissen, S.L. Pedersen, M. Schimmer & D. Wehner), Bd. 14. Wachholz Verlag, Neumünster. Redaktionsarbejde og opsætning af Anne Nørgård Jørgensen og Hans Chr. Andersen m. fl.: *Ejshol Mose. Die Kriegsbeuteopfer im Moor von Ejshol aus dem späten 1. Jh.v.Chr. bis zum frühen 5. Jh.v.Chr.*

Billedindsamling og grafisk opsætning af Carsten Porskrug Rasmussen: *Det sønderjyske landbrugs historie*, bd. 3 (1544-1830). Udarbejdelse af rettelser mm. til genoptryk af Per Ethelberg, Nis Hardt m.fl.: *Det sønderjyske landbrugs historie*, bd. 2. *Jernalder, vikingetid og middelalder*. Oprindeligt udkommet 2003, nu udsolgt. Genoptryk 2013.

I slutningen af året gennemførte Lilian Matthes fra afdelingen en oversættelse af alle planchetekster fra tysk til dansk til den store udstilling af Nydam-båden mm. på Gottorp Slot.

Registrering: Afdelingen har på nuværende tidspunkt udarbejdet genstands-

beskrivelse for ca. 95 % af museets genstande og har offentliggjort omkring 75 % af museets sagsnumre på Museernes Samlinger.

Afdelingen gennemførte en omfattende ordning af den sønderborske oldsagssamling, der i 2012 blev overført fra Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot til Arkæologi Haderslev. Arbejdet strakte sig over det meste af året. I 2014 bliver samlingen indført i Museernes Samlinger, og der findes derefter kun enkelte, ganske små arkæologiske genstandsamlinger tilbage på de øvrige afdelinger af Museum Sønderjylland, der ikke er overdraget til Haderslev og registreret. Desuden påbegyndte vi en gennemgang af den arkæologiske genstandssamling på Koldinghus med henblik på at sikre, at den blev indført i Museernes Samlinger.

Beretninger: Afdelingen har ikke helt kunnet følge den afviklingsplan for afdelingens beretningssefterskab, der blev aftalt med Kulturstyrelsen i 2012. Et stort antal arkæologer har i 2013 været i gang med at skrive beretninger, men en længere, koncentreret indsats for at gennemføre de arkæologiske undersøgelser forud for etablering af DSB-dobbeltspor mellem Lunderskov og Vojens har bevirket en vis udsættelse af afviklingen. Desuden løb afdelingen ind i det strukturelle problem, der opstår når man har opsagte arkæologer, som beskrevet ovenfor.

Sønderjyllands Historie v. Carsten Forskrøg Rasmussen

I 2013 kunne Sønderborg Slot åbne et rum om *Sønderjylland under tysk styre*. Rummet er designet af Poul Ingemann, og René Rasmussen har været den faglige hovedansvarlige for udstillingen, der er støttet af A.P. Møller og Hustru Chastine Mc-Kinney Møllers Fond til almene Formaal.

Hermed har slottet nu tre nye permanente udstillingsrum, som sammen med de ældre rum om de slesvigske krige udgør en helhed om Sønderjyllands nationale historie fra 1848 til 1920. Den 1. december 2013 afsluttedes det store grænseoverskridende projekt »Mindretalsliv/Minderheiteleben«. Det skete med en mindre særudstilling på slottet om de to mindretal i perioden lige efter 1945.

Ellers var året både på slottet og Historiecenter Dybbøl Banke præget af en række initiativer, der lagde op til 150-året for krigen i 1864 i 2014. Flere initiativer gav synlige resultater allerede i 2013. I november åbnede udstillingen *Mennesker i krig* om krigen 1864 set gennem 30 enkeltpersoner på Schleswig-Holsteinske Landesbibliothek i Kiel. Udstillingen er blevet til i et tæt samarbejde mellem Sønderborg Slot og Landesbibliothek. Desuden udgav Slottet sammen med Statens Forsvarshistoriske Museum en ny grundbog om 1864 på tre sprog, og slottets egen årbog sammen med venneforeningen Historisk Samfund for Als og Sundeved er en oversigt over monumenter og mindesten i Sønderjylland fra og om 1864 af Inge Adriansen.

Peter Dragsbo gik på pension fra sin stilling som overinspektør i 2013. Som efterfølger tiltrådte i september Carsten Forskrøg Rasmussen. Peter Dragsbo blev derefter ansat for en periode til forskningsprojektet »Arkitektur til grænsen« om arkitekturen i det daværende tyske grænseland i årene omkring 1900.

For Institut for Sønderjysk Lokalhistorie (ISL) har en stor bevilling fra A.P.

Billede fra åbningen af særudstillingen *Røms historie, søfart og livsfangst* den 12. januar 2013 på Kulturhistorie Aabenraa. Foto: Museum Sønderjylland.

Møller-fonden betyder, at vi i 2013 kunne publicere en lang række historiske billeder på databasen »Cumulus« fra Sønderjyllands nationale historie.

Sønderjyllands Erhvervs historie v. Stefanie Robl Matzen

Kulturhistorie Aabenraa

På Kulturhistorie Aabenraa fortsattes istandsættelsen af museet og bl.a. blev portalen foran museet sat i stand.

Udstillinger: I starten af året havde museet lånt udstillingen *Røms historie, søfart og livsfangst* fra Romø Lokalmuseum, Søfart & Historie, der havde udarbejdet den med ekspertise fra Bert Kelm og bistand fra Romø Lokalhistorisk Forening (12. januar-10. marts).

2. maj-15. september vises en udstilling med *anskuelsestaver* fra skoler, bl.a. med bidrag fra *Deutsches Schulmuseum*.

I juni åbnes udstillingen *Mellem land og vand – de sønderjyske havne*. I denne indgår bl.a. en interviewbaseret portrætterier om havnene i Aabenraa og Sønderborg.

Årets udstillingsvirksomhed afsluttedes med udstillingen *Æ kyst – Sønderjylland og Kina*.

Som del af projektet »Maritime oplevelser« afholdtes der den 18. august en »værtsdag« på Kalvø, hvor museet sammen med andre aktører anskueliggjorde livet på Jørgen Bruhns værft omkring 1850. Det var også startskuddet til det maritime teaterstykke *FloerReggae*, som opførtes i flere havne.

Derudover var museet til stede i havnene Sønderborg og Aabenraa i anledning af *Kongelig Classic* og arrangerede en del børneaktiviteter og foredrag. *Forskningsvirksomhed og projektsamarbejde:* Mikkel Leth Jespersen var i hele

2013 optaget af forskningsprojektet »Et globaliseret lokalsamfund. Ude og hjemme med Aabenraa-sefarten under 1800-tallets kolonialisme«.

Stefanie Robl Matzen bidrog med en artikel om Flensborgs handel med de dansk-vestindiske øer til antologien *Sønderjyllands Erhvervshistorie 1800-2000*.

I forbindelse med projektet »Kongelig Classic fra 1855« var museet den 23. november vært for en workshop, som samlede maritime aktører og institutioner fra regionen for at intensivere deres samarbejde.

Samlinger og bevaring: Museets samling af landbrugsredskaber og landkøretøjer blev gennemgået, modellen af en kinesisk djunke blev restaureret og med stor hjælp fra frivillige fotografier blev alle skibsportrætter digitaliseret.

Jacob Michelsens Gård

Året startede med et fastelavnsarrangement. I løbet af sommeren arrangeredes der to bageweekender, hvor gårdens gæster kunne både se en udstilling om forklæder, smage de friskbagte lækkerier samt opleve kurveflet, slyngning af honning, forskellige dyr og et høstmarked. Året afsluttedes med den traditionelle julebageweekend og arrangementet *Oldemors Juletræ*. Bogen *De glemte kager* blev udgivet på tysk.

Takket en donation fra Karen Michelsen og Anne-Helene Michelsens Fond kunne rosenbedet foran stuehuset sættes i stand. Samtidigt blev bagehuset nykalket.

Cathrinesminde Teglværksmuseum

Udstillinger: Udstillingssæsonen blev indledt af Broagerlands Kunstforening fra 27. marts til 27. april. Sommerens særudstilling stod i teglkunstens navn. World Association of Brick Artists består af Robert Harrison, USA, Gwen Heesey, Storbritannien, Fritz Fehring, Tyskland, Jacques Kaufmann, Frankrig, og Ulla Viotti, Sverige. I oktober blev lukningen af elproduktionen på Erstedværket markeret med en genopstilling af særudstillingen *Det Elektriske Sønderjylland*. Sundeved Husflid holdt sit årlige udstillingsarrangement den 22. september, og julemarkedet fyldte alle rammer i de to sidste weekender i november.

Anden formidling: Det store arrangement i 2013 var *Kulturmåned* med fire foredrag/forestillinger i maj: Niels Helveg Petersen, Flemming Jensen, Malene Schwartz og Jim Macintosh *Jazzband*. Derudover etableredes en omviserguide til mobiltelefon. Den 4. juni blev der afholdt *Syns sommeren ind* i samarbejde med mandskoret Sønderborg. Dertil kommer adskillige foredrag.

Forskningsvirksomhed og projektsamarbejde: Årsskriftet 2013 blev udgivet i samarbejde med Cathrinesmindes Venner og Sønderborg Kommune og forfattet af Ann Merete Albæk, Torben A. Vestergaard og Liselotte Eick-Rühmann: *Industrilandskabet omkring Cathrinesminde Teglværk*. Årsskrift XXVI.

Museet har også bidraget til antologien *Sønderjyllands Erhvervshistorie 1800-2000*, redigeret af Hans Schultz Hansen, Elisabeth Vestergaard og Torben A. Vestergaard, Syddansk Universitetsforlag 2013.

Museet bidrog til et teglsymposium med kunstakademistuderende og lærere fra Kiel, København og Bergen, som bl.a. blev afviklet på Cathrinesminde.

Oldemorstof

Med virkning fra den 1. maj 2013 blev Mads Mikkel Tørsleff ansat som ny leder.

Udstillingsvirksomhed: Arets særudstilling om slesvigske folkekræfter blev til i samarbejde med folkedansere fra Grænsekvadralen. Derudover begyndte arbejdet med en fornyelse af landbrugsudstillingen.

Anden formidling: Traditionen tro afholdtes der *Det Sønderjyske Kaffebrød*, forskellige børneaktiviteter samt en række rundvisninger.

I december udgav Oldemorstof bogen *Oldemorstof og dens Omverden på Reformationstiden*, forfattet af Mikkel Leth Jespersen og Bjørn Poulsen.

Samlinger og bevaring: Mads Mikkel Tørsleff har brugt en stor del af sin tid på gennemgangen af Museum Sønderjyllands landbrugssamling.

Slesvigske Vognsamling

Vognsamlingen havde i 2013 et lederskifte, idet Knud Isaksen gik på efterløn. Hans efterfølger blev Daniela Günther Andersen.

Udstillingsvirksomhed: Arets særudstilling *Oldtidens vogne i Norden* tog afsæt i Per Ole Schovsboes afhandling *Oldtidens vogne i Norden*. De udstillede rekonstruktioner af vogne var venligst udlånt fra forskellige andre museer. I anledning af udstillingen blev hæftet *25 år efter Oldtidens Vogne i Norden, forsøg, vogne og rejse* udgivet.

Formidling og andre aktiviteter: Gennem sit korps af frivillige har Slesvigske Vognsamling et højt aktivitetsniveau. I 2013 blev der bl.a. afleveret et ætleværk til Den Fynske Landsby og arbejdet på en rekonstruktion af et højeværk til Historiecenter Dybbøl Banke.

Julemarkedet trak igen på mange gæster og bød på to hyggelige dage i kunsthåndværkets tegn.

Samlingen: Slesvigske Vognsamling deltog i en gennemgang af museets samling fra områderne »landbrug» og »landtransport».

Sønderjysk Kunsthåndværk og Kunstindustri v. Elsemarie Dam-Jensen**Kulturhistorie Tønder**

Udstillingsvirksomhed: Frem til den 28. april 2013 vises særudstillingen *Liv og sjæl i gamle huse – Bygningskultur i Vestslesvig*. Fra den 25. maj til 20. oktober vises særudstillingen *Metal – knipling/strik – Hanne Behrens*. Guldsmed Hanne Behrens, Nibe, viste nogle af sine nyere arbejder, især smykker kniplet i metaltråd og kurve strikket i sølvtråd. Fra den 6. juni 2013 vises særudstillingen *Tradition og Formelse – om kniplersken Inge Wind Skovgaard*. Udstillingen blev åbnet i forbindelse med Tønder Kniplingsfestival 2013.

Foruden foredragsrækker arrangerede Kulturhistorie Tønder også i 2013 en lang række andre formidlingsarrangementer, fordelt hen over året: Månedlige kulturhistoriske strikkecaféer, møledag, stoledag, kulturhistoriske vandringer og formidlingsarrangementerne *Fållåvåfornøjet* – et læringsprojekt for forskolebørn og de yngste klasser skabt i et samarbejde mellem biblioteker og museer i alle fire Vadehavskommuner – og *Fiser blev sejlet hertil over Vadehavet* – et formidlingsprojekt om museets samling af hollandske fiser i samarbejde med Vadehavets Formidlerforum.

Sommerens særudstilling på Cathrinesminde Teglværksmuseum stod i teglkunstens navn. Her ses udstillerne, medlemmer af World Association of Brick Artists (WABA), fra venstre Robert Harrison, USA, Jacques Kaufmann, Frankrig, Gwen Heoney, Storbritannien, Ulla Viotti, Sverige, og Fritz Vehrung, Tyskland. Foto: Museum Sønderjylland.

Forskningsresultater: Seniorforsker Inger Lauridsen fortsatte i 2013 sit forskningsprojekt med titlen *Den tønderiske kniplingsindustri historie 1600-1864, dens internationale baggrund, økonomiske betydning, nationalt og regionalt samt den sociale historie vedrørende kniplerskernes liv og arbejdsvilkår og disses forholds indvirkning på Hertugdømmet Slesvig og især på Tønderegnen*. Projektet finansieres af Carlsbergfondet.

Museet udgav i 2013 i forbindelse med Kniplingsfestivalen to bøger. Museumsinspektør Iben Eslykke Kristensen skrev *Tønderknipling – om kniplingshistorie i Vestsønderjylland fra 1600-tallet til i dag*. Bogen udkom i både en dansk, tysk og engelsk version.

Seniorforsker Inger Lauridsen redigerede bogen *Spindelbævt og drømme – Tønderkniplinger på gamle huedlin*.

Museet gennemførte i forbindelse med Interreg IV A-projektet »Musik og religion fra Ribe til Rendsborg« (i samarbejde med Gottorp Slot og Løgumklo-

Slesvigske Vognsamlingens værksted har til Historiecenter Dybbøl Banke efter originale tegninger og i original størrelse udført en rekonstruktion af en stor løftekran, der skal anvendes til at løfte de tunge kanoner fra lavetterne. Foto: Museum Sønderjylland.

ster Kirkemusikskole) et feltforskningsprojekt vedr. »Pietismens arvtagere i Vestslægt«, udført af teologistuderende ved Århus Universitet.

Droehses Hus

Udstillingsvirksomhed: Den 23. marts 2013 åbnede museet med en ny særudstilling og to særudstillinger fra 2012. Den nye særudstilling var: *Laver, kroner og monogrammer – Grev Axel af Rosenborgs kniplingssamling* – en enestående samling af europæiske kniplinger tilhørende Grev Axel af Rosenborg. De to udstillinger *Fra storhed til forfald – Om kniplingsindustrien i Sønderjylland fra 1600-tallet til 1800-tallet* og *Bord dæk dig!* fortsatte i 2013.

Højer Mølle

Udstillingen *Det daglige brød – brød og bagekunst gennem 2000 år* blev udbygget og fornyet.

Der er foretaget gennemgang, konservering og registrering af afdelingens samling til Regin. En stor del af arbejdet i 2013 var et led i Museum Sønderjyllands gennemgang af samlingerne inden for landbrug og landbefordring.

Inspektøren har været meget involveret i formidlingsprojekter i Vadehavets Formidlerforum sammen med de øvrige museer langs Vadehavet.

Skærbæk

Museet fortsætter den påbegyndte gennemgang og registrering af museets samling. Museet har i 2013 aktivt indsamlet genstande vedrørende Romedæmningen.

Åbning af udstilling: *Lakolk – før og efter dæmningen* – om etableringen af Nordsøbadet Lakolk i 1898, som lagde grunden til Røms turisme.

Ehlers Lertøjsamling

Der arbejdes fortsat med digitalisering af afdelingens genstandsregistrant.

På Ehlers Lertøjsamling havde man i 2013 flere formidlings tiltag i samarbejde med lokale musikere og teaterfolk.

Sønderjysk Kunst v. Katrine Kampe

Den kunstfaglige formidling knyttede sig i 2013 til tre fokusområder: Kunstsamlingen med værker af sønderjyske kunstnere, kunsthistoriske temaer med relation til det sønderjyske og sønderjysk samtidskunst.

Vi indledte året med et fornyet blik på Francisca Clausens surrealistiske tegneeksperimenter fra 1920'erne og viste samtidig med den danske stjerne en amerikansk kvindelig fotograf Lee Millers surrealistiske fotografier fra 1930'erne og 1940'erne. Disse udstillinger viste værker af to kvindelige verdensstjerner, der begge var på forkant med billedkunsten, og hvis kunst først for alvor blev fundet frem efter deres død.

Det næste fokus tog afsæt i den sæere sønderjyske kunstner Jeppe Madsen-Ohlsen, hvis specielle billedunivers fra Christiansfeld blev formidlet gennem kunstmuseets unikke samling. I tilknytning til denne udstilling producerede vi en film med en gennemgang af udvalgte billeder. Denne formidlingsform har vi praktiseret siden 2010, og kunstmuseets publikum tager godt imod filmmediet, som vi anvender til historier om kunsten og den aktuelle kunstner.

Det tredje fokus for årets udstillinger førte os op til nutiden. Der kunne

publikum se udstillingen *Lucky Pieces* skabt af billedkunstneren Mette Winkelmann, der forvandlede slottet, slotsparken, fangehullet og publikumstollet med hendes særlige malerier, collager, installationer og tæpper. Denne udstilling blev ledsaget af en bog om projektet.

På Kunstmuseet Brøndlund Slot tilrettelægges vi formidlingsformer rettet til forskellige målgrupper. For voksne gælder det udstillinger, bøger, vægtekster og film. Og sammen med venneforeningen tilbydes koncerter, foredrag og kunstrejser i løbet af året.

For unge er der indledt et intensiveret samarbejde med gymnasielærere fra Statsskolen, som kommer med deres klasser, og i relation til lærernes læseplaner foresår inspektorerne kunstfaglig formidling.

For børn er der flere tilbud. De små førskolebørn har vi projekter omkring Kunstmuseet, der er en kunstklub for de mindste. Disse projekter har de små fra børnehaverne og fritidsklubberne glæde af.

Skolebørn får tilbud om at komme til rundvisning på slottet og praktiske øvelser i Billedskolens værksted med skiftende emner afhængig af udstillingerne.

De frie børn tilbydes undervisning på Billedskolen, hvis de er blandt de 50 heldige børn, der er plads til om ugen. På Billedskolen går børn fra 4. klasse op til 10. klasse.

I 2013 lykkedes det os med økonomisk støtte fra forskellige fonde og Kulturstyrelsen at erhverve kunst af Dyke Johannsen, Leif Kath og Astrid Kruse.

I 2013 fortsatte arbejdet med nyregistrering af hele Franciska Clausens samling, der er deponeret på Kunstmuseet Brøndlund Slot. Resultatet ved årets udgang er, at der kun mangler ca. 300 værker, førend alle Franciska Clausens kunstværker er indskrevet i Regin. Dette arbejde er vi stolte af at nævne, da det er fundamentet for vores studier af hendes kunst. Men det er ikke kun på Kunstmuseet Brøndlund Slot, at der er interesse for Franciska Clausens kunst. Vi fik i 2013 kunstfaglige forespørgsler fra Stockholm i Sverige og Georgia i USA, og Statens Museum for Kunst lånte en række af kunstnerens hovedværker til en ophængning i Sølvgade.

I 2013 blev forundersøgelsen vedrørende udvidelsen af Kunstmuseet Brøndlund Slot tilendebragt, og arbejdet med de fire forskellige byggegrunde i nærheden af slottet blev undersøgt, analyseret og beskrevet, således at det videre arbejde omkring projektet kunne fortsætte. Årets resultat blev, at der arbejdes videre med et byggefelt ved siden af Slotsmøllen.

Nordisk Kunst og Design v. Ove Mogensen

Kunstmuseet i Tønder arrangerede i 2013 syv udstillinger, der alle som udgangspunkt blev tilrettelagt med henblik på at belyse karakteristiske sider af nordisk kunst i overensstemmelse med kunstmuseets ansvarsområde:

Kontrapunkt. Nordisk konkret maleri fra perioden 1948 til i dag repræsenteret ved danske Richard Mortensen og svenske Carl Magnus i et samspil/modspil. Udstillingen blev ledsaget af publikationen *Kontrapunkt*, udgivet af Kunstmuseet i Tønder.

Zweite Natur – Bilder 2008-2012. Den tyske ekspressionistiske maler Bernd

Zimmer udstillede stærkt koloristiske naturskildringer i slægtskab med den dansk/tyske maler Emil Nolde.

Per Inge Bjørlo. Norges mest ansete billedhugger udstillede en lang række installationer og malerier, der i lighed med Edvard Munch rummede voldsomme billedkunstneriske udtryk, hvis grundlæggende indhold byggede på eksistentiel angst og fortrængninger. Udstillingen blev ledsaget af publikationen *Per Inge Bjørlo*, udgivet af Kunstmuseet i Tønder.

Maleri – udvalg II. Udstillingen viste malerier fra perioden 1975 frem til 2013 udført af den danske maler Troels Wørsel. Hans position som en af nordens mest eksperimenterende billedkunstnere kom klart til udtryk i hans intellektuelle og til tider humoristiske maleri. Udstillingen blev ledsaget af publikationen *Udvalg II – Auswahl II*, udgivet af Kunstmuseet i Tønder.

Uden for myndretid. I samarbejde med 3 'udkantsmuseer', Fuglsang kunstmuseum, Bornholms kunstmuseum og Vendsyssel kunstmuseum, samt Realdania blev 4 danske fotografer bedt om at fotografere udkantsdanmarks potentiale for udvikling og vækst. Fotografierne Christina Capetillo, Torben Eskerød, Carsten Ingemann og Henrik Saxgrens fotografier tournerede rundt til de fire kunstmuseer. Udstillingen blev ledsaget af den prisbelønnede bog, udgivet af Realdania.

Kimning – Omgivet af natur/Umgeven von Natur. Kunstmuseet i Tønder og Museumsberg i Flensborg samarbejdede om denne præsentation af den danske maler Inge Lise Westmans nordiske melankolske landskabsmaleri. Udstillingen blev ledsaget af publikationen *Kimning*, udgivet af Kunstmuseet i Tønder og Museumsberg i Flensborg.

Det grafiske Værk. Kunstmuseet i Tønders samling rummer en stor del af grafikerens Jørgen Rømers værk. Clausens Kunsthandel i København udgav i 2013 3. bind af bøgerækken om Rømers kunst. I den anledning viste kunstmuseet et omfattende udvalg af Rømers grafiske værk. Kunstmuseet i Tønder bidrog til udgivelsen af 3. bind, *Jørgen Rømer Grafik*.

Kunstmuseets samling blev i 2013 forøget med væsentlige værker til understøttelse og supplerer af kunstmuseets fokusområde: Nordeuropæisk kunst og design.

Kehnet Nielsens maleri *Mythologies I/The Room*, 2012, supplerer museets store samling af kunstnerens værker med nye facetter. Den avantgardistiske billedhugger Ib Braase forøgede samlingen med to hovedværker. Kunstmuseet kunne herudover indlemme to malerier af to af Tysklands absolut førende samtidskunstnere: Markus Lüpertz med maleriet *Nach Goya – Vor blauen Himmel* fra 2002 og Georg Baselitz's maleri *Carlo Maggio*, også fra 2002. Alle værker blev skænket efter ansøgning af Ny Carlsbergfondet.

Kunstmuseet nordiske designsamling blev for egne midler forøget med fire af den danske møbelarkitekt Hans J. Wegners »Politiken-stole« samt en tilhørende opbevaringsvogn også designet af Wegner.

Museets skulpturpark, der udvikles i samarbejde med Tønder Kommune, blev for egne midler udvidet med skulpturen *Komde* fra 1992 udført af billedhuggeren Ole Christensen.

Henrik Schou

Institut for Grænseregionsforskning

Institut for Grænseregionsforskning er et tværfagligt institut under Det Samfundsvidenskabelige Fakultet ved Syddansk Universitet. Institutet har sine rødder i den enestående historie, som findes i den dansk-tyske grænseregion. Institutet lægger stor vægt på sammenlignende studier af regioner generelt og af grænseregioner, primært i Europa. Det er engageret i brede forsknings-samarbejdsnetværk internationalt og deltager i flere større, nationale og internationale forskningsprojekter. Samtidig har instituttet et tæt samarbejde med det lokale erhvervsliv og områdets kulturinstitutioner.

Instituttet har en særlig forpligtelse til at udføre forskning, som omhandler det tyske mindretal i Sønderjylland. Dette fremgår også af den konstante parathed til at tilvejebringe forskningsbaseret information om disse emner ud til en bred vifte af opdragsgivere.

Institut for Grænseregionsforskning (IFG) arbejdsfelt spænder fra erhvervsøkonomiske studier, europæiske studier, over regionale økonomi og udvikling og til mindretal, livsvilkår og historie i grænseområder. Institutets forskning og undervisning dækker disse fagområder. Institutet er aktivt i forskningskommunikation på alle niveauer. Også i 2013 blev der arrangeret årlige internationale konferencer og kollokvier, seminarer, debatmoder og andre åbne arrangementer, der alle var velbesøgte.

Instituttet er nok en af Syddansk Universitets mest internationale institutter. Mere end 70 % af de over tusinde studenter, der er indskrevet på Institutet, kommer fra udlandet, og omkring halvtreds nationer har således deres daglige gang på Institutet.

Instituttet udgiver det populærvidenskabelige tidsskrift *PLUK*, der i kort form præsenterer resultater fra den forskning, der foregår i Sønderjylland, eller som drejer sig om sønderjyske emner. Tidsskriftet udkommer tre gange om året og er gratis. Abonnement kan tegnes ved henvendelse til Institutet, tlf. 6550 1752. *PLUK* kan også downloades fra www.sdu.dk/ifg.

Også i 2013 udkom der en rig strøm af videnskabelige artikler og bøger fra instituttet. Her kan især fremhæves *Sønderjyllands Erhvervs historie 1800-2000*, redigeret af Hans Schultz Hansen, Elisabeth Vestergaard og Torben A Vestergaard. Se også http://www.sdu.dk/Om_SDU/Institutter_centre/L_Graenseforskning/Nyheder/Erhvs+historie.

I forsommeren 2013 modtog som de første skandinaver nogensinde professor Torben Dall Schmidt fra Institutet sammen med professor Peter Sandholt Jensen fra Institut for Økonomi og Virksomhedsledelse ved Syddansk Universitet den prestigefulde Martin Beckmann-pris for bedste artikel offentliggjort i *Papers in Regional Science* for året 2012. Den prisbelønnede artikel handler om, hvordan udenlandsk arbejdskraft i Danmark kan få indvirkning på den regionale udvikling. Se også http://www.sdu.dk/Om_SDU/Institutter_centre/L_Graenseforskning/Nyheder/Torben.

Den 12. december 2013 forsvarede Nina Jøbsen sin ph.d.-afhandling på Syddansk Universitet i Sønderborg: *Volksstimmungen in Europäischen Grenzregionen 1920-1921: Möglichkeiten und Probleme eines Komparativen Ansatzes*. Se også http://www.sdu.dk/Om_SDU/Institutter_centre/L_Graenseforskning/Nyheder/phd+forsvar+nina

Bestyrelsen har følgende medlemmer: formand dekan Jesper Strandskov, næstformand museumsdirektør Orla Madsen; derudover Hinrich Jürgensen, formand for det tyske mindretal (BND), direktør Per Lachenmeier, SET, samt professor Steen Bo Frandsen.

Elisabeth Vestergaard

Landsarkivet for Sønderjylland

Modtagelse og ordning af arkivalier, magasiner

Landsarkivet modtog i 2013 kun 11 hyldemeter statslige arkivalier, som næsten alle kom i hus ved Naturstyrelsen Grøntens aflevering af akter fra Aabenraa Statsskovdistrikt 1880-1910. Dertil kom 21 hyldemeter fra private. Der blev bl.a. modtaget og ordnet arkiver fra Sydslesvigs Udvalg af 5. Maj 1945, Det Unge Grænseværn, DKP i Vest Sønderjylland, VS Sønderjylland, Kristen-demokraterne Sønderjylland, Rødding og Danebod Højskoler, Rens Efterskole, Sønderjysk Familielandbrug, arkitekt Jep Fink og lektor Poul Svensson.

Landsarkivets kortsamling blev som det sidste inddateret i Statens Arkivers arkivdatabase DAISY. Der blev knyttet geografiske koder til samtlige arkivfunds, og arbejdet med at knytte emneord til hvert enkelt arkivfond blev påbegyndt. Endelig blev alle arkivenheders fysiske placering i magasinet lagt ind i databasen som en forberedelse til indførelse af elektronisk ekspedition.

To af Landsarkivets magasiner blev skadet i forbindelse med de stærke efterårsstorme, men ved rettidig indsats blev skader på arkivalierne undgået. Bygningsskaderne er siden udbedret. Sikkerheden i magasinerne blev øget ved indførelse af elektronisk adgangskontrol.

Læsesal og fjernlån af arkivalier

Der var i 2013 2.105 besøgende på læsesalen, som benyttede 4.660 arkivenheder. Begge tal var en del mindre end det foregående år. Tilbagegangen skyldes formentlig især, at de særlige sønderjyske personregistre en tid var undtaget fra benyttelse, mens de var til skanning. Denne skanning var en konsekvens af den skærpede sikkerhed på Statens Arkivers læsesale, der indførtes pr. 1. september 2013 som følge af tyverierna af arkivalier på Rigsarkivets og Landsarkivets for Sjællands læsesale, se årsberetningen for 2012. Det indebar bl.a., at selvbetjeningsmagasiner blev lukket. De arkivalier, som var opstillet her, blev i videst muligt omfang gjort tilgængelige på www.arkivalieronline.dk, således også personregistrene. En anden følge af den skærpede sikkerhed var en mærkbar indskrænkning af de genstande, som gæsterne må medbringe på læsesalen, og etableringen af en »sluse«, hvor overholdelsen af dette bliver kontrolleret. Desuden får gæster fremover anvist en bestemt plads af læsesalvagten, ligesom kameraovervågningen blev udvidet. De nye tiltag brød med indgroede vaner både hos gæster og personale, men blev i det store og hele taget til efterretning af arkivets brugere som uomgængelige.

Sikkerheden blev også øget ved fjernlån. Fremover udlånes arkivalier kun til andre afdelinger i Statens Arkiver, og arkivalier sendes ikke længere med posten, men transporteres rundt i Statens Arkivers egne biler. Det sker hver

mandag, så brugerne kan nu forvente at få bragt arkivalier fra andre afdelinger hurtigere end før.

Øvrig formidling

Landsarkivet havde besøg af adskillige grupper, bl.a. studerende fra historie-studiet ved Aarhus Universitet, elever fra Deutsches Gymnasium og kolleger fra Vejle Stadsarkiv. Der blev afholdt 20 kurser og foredragsmøder med 705 deltagere. De største trækpulver var Leif Hansen Nielsens foredrag om den danske udvandring til USA 1860-1920, Hans Schultz Hansens foredrag »To drab og et drabsforsøg« om tre dramatiske handlinger i Sønderjylland i de første år efter Befrielsen og Carsten Forskogs Rasmussens foredrag om Christian 9.s vej til tronen, alle med over 100 tilhørere. De andre historiske foredrag handlede om Aabenraas søfartshistorie (ved Erik Skifter Andersen) og om Høje Kolstrup ved Aabenraa (ved Kim Furdal). Der blev holdt introduktioner for nye arkivbrugere og workshops med introduktion til DAISY samt introduktion til www.arkivalieronline.dk. Som noget nyt afholdt Mai-Brit Lauritsen og Leo Vinther Pedersen en række med tre slægtshistoriske workshops, der måtte dubleres for at imødekomme efterspørgslen. Endvidere fortalte Kim Furdal om sønderjyske billeder på nettet, og i forbindelse med det årlige brugermøde demonstrerede Hanne Cordes Christensen databasen Family Search. Ved en markering af, at de slesvigske folketællinger kom på arkivalieronline, demonstrerede Inger Buchard, der har stået for en stor del af arbejdet, om de nye muligheder, mens Leif Hansen Nielsen fortalte om folketællingerne og deres brug. Der var også et fyraftensmøde om skifter ved Leif Hansen Nielsen.

En nyskabelse var arrangementet »Sporhund for en dag« i vinterferien, hvor der med bedsteforældre og børnebørn som målgruppe blev givet en kort introduktion til slægtsforskning, vist rundt i magasinerne og afholdt en lille quiz. I tilknytning hertil blev der vist en lille udstilling om skolen i gamle dage. Den næste udstilling omhandlede »årgang 0«, der på grundlag af arkivalier i Statens Arkiver viste livsforløbet for udvalgte mennesker født i år 1900. En tredje udstilling omhandlede arvetogstriden ved Christian 9.s tronbestigelse i 1863, som den augustenburgske prins Friedrich protesterede imod.

Forskning

Kort før sommerferien forelå tidligere arkivar, nu lektor ved Aabenraa Stats-skole, Morten Andersens bog *De mange muligheds land. Sønderjyllands Erhvervsråd og egnsudviklingens historie 1945-1975*, og sidst på efteråret udkom Leif Hansen Nielsens værk *Tyske flygtninge i Nordslav 1945-1948*. Begge blev udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland. Hans Schultz Hansen udgav sammen med Elisabeth og Torben A. Vestergaard antologien *Sønderjysk Erhvervs historie 1800-2000* på Syddansk Universitetsforlag, med bidrag bl.a. af ham selv, Leif Hansen Nielsen og Morten Andersen. Hans Schultz Hansen fik endvidere udgivet artikler om to drab og et attentatforsøg i Sønderjylland i årene 1945-48 i *Sønderjyske Arbejder* og om prins Frederik af Nors kup mod Rendsborg fæstning i marts 1848 i tidsskriftet *TEMP* samt om hoveriets

aflossning i 1800-tallets Slesvig i et festskrift til Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt.

En vigtig berigelse af Landsarkivet som forskningsmiljø var oprettelsen af *Studiecentrum for Sønderjyllands Historie* i Aabenraa, se den særskilte beretning herfra.

Hans Schultz Hansen

Studiecentrum for Sønderjyllands Historie i Aabenraa

Ved Landsarkivet for Sønderjylland blev et *Studiecentrum for Sønderjyllands Historie* oprettet pr. 1. juli 2013. Åbningen blev markeret den 28. juni. Ca. 30 gæster, herunder viceborgmester Povl Kylling Petersen, deltog. Hans Schultz Hansen fortalte om Studiecentrum og tankerne bag, mens Jørgen Witte holdt forelæsningsen *Aabenraa købstads skrå – dens tilblivelse og alder*.

Studiecentrum for Sønderjyllands Historie har til formål at fremme forskningen i Sønderjyllands historie og i emner, som står i nær berøring hermed. Formålet søges opnået ved tilknytning af velkvalificerede forskere til studiecentret og opbygningen af et forskernetværk. En central aktivitet er formuleringen af forskningsprojekter, navnlig sådanne der har deres empiriske grundlag i Landsarkivet for Sønderjyllands samlinger. Forskningens kvalitet sikres gennem løbende diskussioner af projektudkast og foreløbige forskningsresultater. Forskningens resultater formidles i historiske afhandlinger på højt videnskabeligt niveau med henblik på udgivelse hos anerkendte forlag, fortrinsvis Historisk Samfund for Sønderjylland, samt ved afholdelse af seminarer, workshops, kollokvier, foredrag o.l. fortrinsvis på Landsarkivet.

Tilknytning som forsker sker efter ansøgning. I løbet af 2013 blev Jørgen Witte, Lars N. Henningsen, Carl Christian Jessen og Johannes Brix knyttet til Studiecentrum som frie forskere, mens Erik Nørr fik tilknytning som gæsteforsker. Disse fem forskere er alle ulønnede. Dertil kom Leif Hansen Nielsen og Hans Schultz Hansen fra Landsarkivet samt Kim Furdal, Inger Lauridsen og Mikkel Leth Jespersen fra Museum Sønderjylland.

Der er for årene 2013 og 2014 opnået tilskud fra Aabenraa Kommune på 53.000 kr. til dækning af huslejudgifter for to tomandskontorer og diverse driftsudgifter. Statens Arkiver stiller kontormøbler, IT-udstyr, kopiering, bibliotek og mødelokaler til rådighed. Studiecentrums videnskabelige anliggender, herunder optagelse af nye medlemmer, styres af de tilknyttede forskere i fællesskab, mens daglig ledelse og administration varetages af Landsarkivets leder. Et repræsentantskab er valgt for nærmere at følge Studiecentrums aktiviteter.

Studiecentrums medlemmer beskæftiger sig med vidt forskellige emner, og her skal blot de enkelte forskeres vigtigste projekter nævnes. Johannes Brix arbejder med slesvigsk medicinalhistorie siden 1700-tallet. Kim Furdal skriver om hjemstavnundervisningen i de sønderjyske skoler samt om sønderjysk lokalhistorie. Lars N. Henningsens hovedområde er det sammenstød mellem menigheder, præster og statsforvaltning om en »oplyst« gudsjenestereform, som sidst i 1790'erne greb om sig i hele Slesvig. Carl Christian Jessens projekt omhandler den slesvigiske kirkes selvforståelse og udtryksformer fra ca. 1840

til 1930. Inger Lauridsen arbejder hovedsagelig med Vestslesvigs kniplingsproduktion og kniplingshandel, Mikkel Leth Jespersen med Aabenraa-sejaren i 1800-tallet. Leif Hansen Nielsen og Hans Schultz Hansen beskæftiger sig med de civile sønderjyder og krigen i 1864, Erik Nørr med sønderjysk skolehistorie i 1800- og 1900-tallet og Jørgen Witte med kongemagtens regulering af meningsdannelsen i den danske helstat i den sene enevældes tid.

Medlemmerne har i løbet af andet halvår 2013 publiceret 26 bøger og artikler. Jørgen Witte har skrevet på internettet om jomfru Fanny, mens Lars N. Henningsen har skrevet artikler om hertuginde Louise Augusta, pastor Nicolaus Cest i Nykirke, farver-, fabrikant- og handelsfirmaet Jørgensen i Gråsten og statsbankerotten i 1813. Erik Nørr har sammen med to forfatterkolleger skrevet *Da skolen tog form 1780-1850*, som er bind 2 af den nye danske skolehistorie, og artikler om skolesamarbejdet på Nordals fra 1820'erne til 1960'erne og karaktergivning i gymnasiet gennem 200 år. Forskningsresultater ved Landsarkivets og Museums Sønderjyllands medarbejdere omtales i disse institutioners årsberetninger andetsteds i denne årbog. Studiecentrums medlemmer har andet halvår af 2013 holdt 38 foredrag, bl.a. Kim Furdals *Bilernes by. Høje Kølstrup ved Aabenraa*, som var det første i foredragsserien *Fra Studiecentrum Sønderjyllands arbejdsmark*. Serien vil blive fortsat i 2014. Såvel afhandlinger og foredrag søger at tilgodes placeringen i Aabenraa Kommune.

Hans Schultz Hansen

Studieafdelingen og Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig

Det seneste år i afdelingen har været kendetegnet ved en høj grad af kontinuitet. I løbet af 2013 blev der ansat to nye medarbejdere, og der blev sat gang i nye projekter, der i væsentlig grad er blevet fortsat i det indeværende år. Året har desuden været meget præget af at færdiggøre dokumentarfilmen *De glemte danskere* og afslutte udviklingen af digitalt undervisningsmateriale. Filmen og undervisningsmaterialet kan frit hentes på den nyudviklede web-portal www.mindretallet.dk.

Desuden har året været præget af, at Studieafdelingen i efteråret 2013 fyldte 50 år. Det blev fejret med en konference, hvor tidligere og nuværende medarbejdere i afdelingen præsenterede deres forskning. Arrangementet var velbesøgt, og der var i løbet af de to dage 12 interessante foredrag om Slesvigs historie. Desuden havde vi opstillet en jubilæumsudstilling på Dansk Centralbibliotek, hvor vi viste forskellige typer af materiale, som vi har i Arkivet.

Samlingerne

Det har igen været et rigtig godt år for Arkivet. Der har været 46 enkeltafleveringer, heriblandt mange interessante dokumenter og billeder fra privatpersoner. Desuden har vi fået en større aflevering fra Flensborg Roklub og en meget stor aflevering fra Sydslesvigsk Forening og Dansk Generalkonsulat. Vi har i løbet af året modtaget omkring tusinde fotografier, og vi har fået indleveret 33 »nye« historiske film. Der er blevet scannet ca. 2.500 billeder, så der nu er omkring 10.000 scannede og søgbare billeder i »miniarkibas«. Dette

afspejler sig i et stigende antal brugersøgninger, og i løbet af året har vi leveret mange billeder til bøger, artikler og dokumentarfilm.

Hen over efteråret og vinteren 2014-2015 får vi et nyt, opdateret arkiveringsystem. Det betyder, at vi fremover vil kunne præsentere materialet langt bedre for vores brugere. Dels ved, at det bliver meget lettere at søge efter materiale, og dels ved at det visuelle materiale som billeder og plakater bliver vist langt bedre end nu. Vi håber på, at dette løft vil betyde, at der vil være endnu flere end nu, der vil bruge materialet i Arkivet.

Forskning og udgivelser

Vi har i løbet af det seneste år indgået en aftale med Syddansk Universitetsforlag om, at de fremover udgiver vores bøger. Det har vi gjort af flere grunde. For det første vil det for vores videnskabelige medarbejdere være en fordel, at deres forskningsresultater publiceres på et anerkendt universitetsforlag, når de skal søge fremtidig beskæftigelse. For det andet vil det kunne være med til at sikre, at vores udgivelser også fremover fremtræder gennemarbejdede og interessante. Og for det tredje vil det kunne øge synligheden af vores publikationer, og dermed vil de forhåbentlig nå ud til en bredere kreds.

I august 2013 indleverede Karsten M. Sørensen sin ph.d.-afhandling *Det dynamiske kirkerum – Kirkerummets brug og funktion i hertugdømmet Slesvig fra Reformationen til ca. 1800*. Afhandlingen blev forsvaret på Aarhus Universitet den 6. december 2013. I afhandlingen foretages en komparation af tre kirkesogne, der ligger tre meget forskellige steder i Slesvig, og undersøgelsen viser dermed nogle store regionale forskelle inden for hertugdømmet. Afhandlingen bliver den første af vores bøger, der udgives på Syddansk Universitetsforlag, og vi forventer, at den udkommer i begyndelsen af 2015.

Jesper Thestrup Henriksen har i godt et år været i gang med sit ph.d.-projekt om dansk-vesttysk sikkerhedssamarbejde i perioden 1945-1964, og han er indskrevet på Syddansk Universitets ph.d.-skole. Han er allerede kommet langt med projektet og har efter en del besvær fået adgang til alle relevante kilder. I foråret 2014 gennemførte han et kursus for universitetsstuderende på Syddansk Universitet om dansk-vesttyske forhold under den kolde krig, herunder grænselandets og mindretallets betydning for dette samarbejde.

Merete Bo Thomsen har gennem det seneste år været meget involveret i arbejdet med at udvikle digitalt undervisningsmateriale, ligesom hun har arbejdet med at planlægge, hvordan vi skal indsamle og behandle digitale arkivalier. Den 1. september 2014 er hun gået i gang med et ph.d.-projekt, der har arbejdstitlen *Danskhedens kår og udvikling i de sydslesvigske landdistrikter 1920-1945*. Med projektet vil hun kunne dække et vigtigt område, som vi ikke ved ret meget om.

Undertegnede har skrevet dels en artikel om interneringen af næsten 300 dansksindede i Sønderjylland og Flensborg i august 1914, dels en artikel om de to tværstillinger i Sønderjylland, Gudrun og Kriemhild, der blev gravet i efteråret 1944. Desuden har jeg skrevet fem biografiske artikler til bogprojektet »Hitlers mænd i Danmark«.

Formidling

Året har været meget præget af projektet »Det danske mindretal«. Desuden har Studieafdelingens 50 års jubilæum fyldt meget i efteråret 2013.

Gennem efterårssemestret 2013 har undertegnede gennemført et kursus på Syddansk Universitet for bachelor- og kandidatstuderende om »Slesvigs danske historie«.

Studieafdelingen har i løbet af 2013 afholdt knap 20 foredrag i Sydslesvig og i Danmark, ligesom der er givet et interview til Familiekanalen, der nu kan ses på familiekanalen.tv. Endelig er der skrevet flere kronikker til Flensborg Avis, ligesom der er skrevet korte artikler til Statens Arkivers tidskrift *Siden Sæto*, til *Sydslesvigske Arbejdere* og til *Julen 2013*, der bliver udgivet af Sydslesvigske Forening for Flensborg Amt.

Mogens Rostgaard Nissen

Fra den lokalhistoriske arbejdsmark i Sønderjylland 2013

Historisk Samfund for Sønderjylland

Historisk Samfund for Sønderjylland afholdt lørdag den 26. april 2014 årsmøde på Borgerforeningen i Flensborg. Ca. 45 medlemmer deltog i årsmødet, der fandt sted i Kongesalen. På generalforsamlingen valgtes formanden for Sydslesvig kreds, Kirsten la Cour, til dirigent. Hun konstaterede, at årsmødet var indvarslet i henhold til foreningens vedtægter og gav ordet til formanden, Hans Schultz Hansen, der aflagde følgende beretning:

Det Sønderjyske Landbrugs Historie afsluttet

Den største begivenhed i vor forening i 2013 var afslutningen af firebindsværket *Det Sønderjyske Landbrugs Historie*. Det er et værk med en lang tilblivelsestid. Beslutningen om udgivelsen blev truffet allerede i 1988, hvor Bjørn Poulsen, Carsten Porskrog Rasmussen og Hans Schultz Hansen fandt, at de sønderjyske forhold var for ringe repræsenteret i firebindsværket *Det danske landbrugs historie*. Det måtte vi gøre noget ved. I 1994 udkom Hans Schultz Hansens bind IV om tiden 1830-1993, der snart blev udsolgt, hvorfor et nyt oplag tryktes i 2003. I 2000 udsendtes bind I om sten- og bronzealder forfattet af Per Ethelberg, Erik Jørgensen, Dirk Meier og David Robinson. I 2003 fulgte så bind II om jernalder, vikingetid og middelalder skrevet af Per Ethelberg, Nis Hardt, Bjørn Poulsen og Anne Birgitte Sørensen. Også dette bind blev med tiden udsolgt, og en ny udgave sat i værk med forskningsmæssige opdateringer i et tillæg. Den 20. juni 2013 kunne vi på Landsarkivet præsentere det afsluttende bind III om tiden 1544-1830, skrevet af Carsten Porskrog Rasmussen. Dette bind rummer store forsknings- og formidlingsmæssige landvindinger. Til grund for det ligger talrige og omfattende studier i arkiver og trykte kildeudgivelser, hvis resultater her fremlægges for første gang i samlet form. Forfatteren har derudover kombineret egne studier med den allerede foreliggende forskning og på dette grundlag udarbejdet en sammenfatning af det sønderjyske landbrugs udvikling igennem tre hundrede år, som adskillige årtier frem vil være standardværket om sønderjydernes arbejde med jord og husdyr i tidlig nyere tid. Det var også meningen, at den nye udgave af bind II skulle have foreligget på dagen, men på grund af lukningen af det bogtryk-

keri, vi havde entretret med, trak færdiggørelsen ud til sidst i september måned. Herefter har det igen været muligt at erhverve det samlede værk.

Vi har lov til at være stolte af værket. Det er vor forenings største grundforskningsprojekt nogensinde. Stoltheden er blandet med taknemmelighed over for vore mange samarbejdspartnere undervejs. Fælleslandboforeningen for Nordsløvig var medudgiver af bindet om tiden 1830-1993 og støttede på anden vis dets tilblivelse. Ikke mindst blev samarbejdet med Museum Sønderjylland særdeles frugtbart. Dels bevirkede det en udvidelse af værket til også at omfatte oldtiden, dels har museets bistand med fremskaffelse af illustrationer og opsætning i et moderne layout givet bøgerne et mærkbart løft. En stor tak fortjener også de fonde, som har ydet tilskud til værket udgivelse. De er nævnt i de respektive bind; men her skal fremhæves P.J. Schmidts Fond, der har finansieret det frikøb af Carsten Porskrog Rasmussen, som gav et afgørende skub til færdiggørelsen, og Gunder og Mattes Mathiesen Nissens Fond, der var med til at finansiere trykningen af bind III.

Færdiggørelsen af landbrugshistorien blev markeret med en foredragsrække om det sønderjyske landbrug gennem tiderne. Det skete i frugtbart samarbejde med LandboSyd i Aabenraa og Sønderjysk Landboforening i Vojens. Per Eihelberg fra Museum Sønderjylland – Arkæologi fortalte om gårde og landsbyer fra stenalder til jernalder, mens Lennart S. Madsen sammestedsfra havde valgt temaet vækst, stagnation og genopbygning i middelalderens landbrug. Disse to første foredrag fandt sted på Landbogården i Aabenraa, mens de tre følgende blev holdt i Vojens. Her fortalte Carsten Porskrog Rasmussen fra Museum Sønderjylland – Sønderborg slot om godser, bondegårde og marsklandbrug, med andre ord om det mangfoldige sønderjyske landbosamfund i 1600- og 1700-tallet, mens Hans Schultz Hansen beredte om sønderjysk landbrugs intensivering fra 1860'erne til 1914. Til at behandle de seneste tre årtier valgte vi fhv. direktør for LandboSyd, Gunnar Fink. Han måtte holde sit foredrag i to omgange, da tilslutningen var meget reduceret på grund af den voldsomme efterårsstorm den 28. oktober. Foredraget blev derfor gentaget den 3. marts i år. Tager vi Gunnar Finks to foredrag under ét, varierede tilhørerantallet mellem 55 og 100, hvilket er absolut tilfredsstillende med et emne, der i så høj grad berører fredens syssel.

Det samme må siges om den udflugtsrække, der også markerede landbrugshistoriens færdiggørelse og som førte deltagerne til Ballum, Skovbolgård og Ballegård samt de store gårde omkring Hejls. Der var fortællinger ude på stederne ved Elsemarie Dam-Jensen, Carsten Porskrog Rasmussen, Hans Schultz Hansen og Gunnar Krag. Mens de to første udflugter samlede 60 deltagere, betød et stærkt regnvejr, at der kun kom 35 til den sidste. Med regn og storm til at influere på vore arrangementer kan vi sige, at vi har delt vilkår med det erhverv, hvis historie vi har behandlet.

Egnsudvikling og tyske flygtninge

Vort udgivelsesprogram var ikke udtømt med de to tykke bind af landbrugs-historien. Kort før sommerferien forelå Morten Andersens bog *De mange mulighedsers land. Sønderjyllands Erhvervsråd og egnsudviklingens historie 1945-1975*. Kort efter Anden Verdenskrigs afslutning indså forsøgsstationsleder Frederik

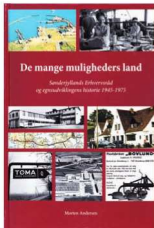

Historisk Samfund for Sønderjylland har siden 1988 arbejdet på at realisere udgivelsen af *Det Sønderjyske Landbrugs Historie*. I 1994 udkom Hans Schultz Hansens bind IV om tiden 1830-1993. I 2000 udsendtes bind I om sten- og bronzealder og i 2003 bind II om jernalder, vikingetid og middelalder. Og så endelig i 2013 – 25 år efter starten – kom det afsluttende bind III om perioden 1544-1830. I mellemtiden blev først bind IV og så bind II udsolgt og måtte genoptrykkes i hhv. 2003 og 2013. Færdiggørelsen af landbrugshistorien betød en øget efterspørgsel efter det samlede sæt, hvilket medførte, at bind I blev udsolgt. Foto: Historisk Samfund for Sønderjylland.

Heick, Store Jyndevad, og direktør Jes Christiansen, Sønderjyllands Højspændingsværk, og andre fremtrædende erhvervsfolk, at der måtte gøres en ekstra indsats for at fremme væksten i den sønderjyske landsdel. Hvor fokus i mellemkrigstiden havde ligget på at forbedre landbrugets produktionsvilkår, lå det nu på industrien. I 1947 blev Udvalget til Fremme af Erhvervsmulighederne i Sønderjylland nedsat. Det blev i 1950 omdannet til Sønderjyllands Erhvervsråd, som snart blev et kraftcenter for egnsudviklingen i grænselandet. Bogen fortæller om arbejdet med at få lokaliseret virksomheder i Sønderjylland og med at udnytte mulighederne i den danske egnsudviklingslovgivning. Bogen blev udgivet med tilskud fra Dansk Kultursamfund af 1910, Sydbank Sønderjyllands Fond og Alving-Fonden. Vi har haft den glæde, at efterfølgeren for Erhvervsrådet, Udviklingsråd Sønderjylland, har købt en stor del af oplaget med henblik på uddeling til sine medlemmer og kontakter.

I november måned udkom den fjerde bog i 2013. Det var Leif Hansen Nielsens værk om *Tyske flygtninge i Nordsløv 1945-1948*. Februar-maj 1945 ankom et stort antal tyske flygtninge til Nordsløv. Ved befrielsen befandt der sig 23.000 flygtninge her. I første omgang sørgede det tyske mindretals organisation Flüchtlings-Hilfswerk for forplejningen og indkvarteringen af flygtninge, i begyndelsen hos hjemmetsyske familier, men snart også i leje i skoler, for-

I 2013 udgav Historisk Samfund for Sønderjylland også Morten Andersens bog *De mange mulighedsers land*. Det er beretningen om Sønderjyllands Erhvervsråd og egnsudviklingens historie 1945-1975. Der havde i Sønderjylland allerede siden Genførelsen i 1920 været tale om en statsligt støttet egnsudvikling, hvilket er nærmere beskrevet i Morten Andersens bog *Den følte grænse, Slesvigs deling og genopbygning 1920-1933*, som Historisk Samfund udgav i 2006, og det var under arbejdet med den bog, at tanken om at undersøge og beskrive Erhvervsrådets og egnsudviklingens historie opstod. Foto: Historisk Samfund for Sønderjylland.

samlingshuse, kroer m.m. Ved befrielsen overtog modstandsbevægelsen opgaven, men hurtigt derefter overgik den til de lokale afdelinger af Statens civile Luftværn. Leif Hansen Nielsen skildrer flygtningenes fysiske og psykiske vilkår, herunder den lægelige omsorg, og forholdet mellem flygtninge, flygtningehjælpere og befolkning. Bogen indeholder derudover en nøje registrering af samtlige flygtningelejre. Den har fået mange rosende ord med på vejen af anmelderne. Claus Bundgård Christensen skrev således i *Weekendavisen*: »Tyske flygtninge i Nordslesvig er et eksempel på lokalhistorie, når den er allerbedst. Bogen formår med sin detaljerede tilgang og analyse at bringe væsentligt nyt for dagen ikke kun om Sønderjylland under besættelsen og i den umiddelbare efterkrigstid, men også mere generelt om de tyske flygtninges vilkår i Danmark«. Og Thomas Petersen skrev på *historie-online.dk*: »Atter en gedigen monografi om et væsentligt emne fra Historisk Samfund for Sønderjylland«. Bogen er da også taget godt imod af bogkøberne. Den var udgivet med tilskud fra Dansk Kultursamfund af 1910, H.P. Hanssens Mindefond, Kulturministeriet, Lauritz og Augusta Dahls Mindelegat II og Vicepolitimester Per Thaulows og Hustru Eva Agnete Thaulow, født Kihlstrøm's, Fond.

Med fire bogudgivelser på tilsammen 2.138 sider må 2013 være vort mest aktive år på bogfronten til dato. Og så er vore to tidsskrifter ikke engang talt med!

Sønderjyske Årbøger 2013

Sønderjyske Årbøger 2013 var præget af de forestående markeringer af 150-året for krigen i 1864 og 100-året for starten af Første Verdenskrig.

Krigen i 1864 foregik ikke kun ved Dybbøl-Als, men også på vestkysten, hvor de nordfrisiske øer og det vestlige fastland blev inddraget. Herom berettede Claus Pørkens i sin artikel *Kampen om Vesterhassøerne i 1864*. Et andet

sjældent belyst emne blev undersøgt af Anton Marckmann i artiklen *Den me-nige danske infanterist i 1864-krigen*.

Fra Første Verdenskrig er der bevaret mange breve, der fortæller både om forfærdelige oplevelser og om de tanker, krigsdeltagerne gjorde sig. Sigurd Kløppenborg Skrumsager fra Københoved sendte over 1000 breve hjem under krigen, som hans nevø, Jens Skrumsager Skau, gengav i uddrag og kommenterede i årbogen.

Møllevangen bestod i hertugdømmerne fra begyndelsen af 1500-tallet frem til afskaffelsen i midten af 1800-tallet. Thomas Clausen beskrev i artiklen *Kampen om trængsmølleriets afskaffelse i hertugdømmet Slesvig 1836-1852* tvangsmølleriets og dets virkninger for befolkningen.

Livet ude på søen var tæt forbundet med livet derhjemme. Det fik kaptajn Christian Hohlmann at føle, da hans måde at forvalte skibet Java på kom til at koste ham forlovelsen med hans udkårne i 1866. Historien står at læse i en af Jes Peter Boysens brevøger og giver et indblik i, hvordan en god sejskibskaptajn burde agere. I artiklen *Om den duelige kaptajn og skibets interesse – et kærlighedsdrama fra Aabenraa-sejarsens storhedstid* belyste Mikkel Leth Jespersen således centrale aspekter af 1800-tallets søfærtskultur.

Ved Genforeningen 1920 skiftede Christian X position fra at være en politiserende monark til at blive et nationalt samlingsmærke – en status, han bevarede i resten af sin lange regeringstid. Med udgangspunkt i kongens optegnelser viste Knud J.V. Jespersen i artiklen *Christian X og Sønderjylland*, hvilken rolle det sønderjyske spørgsmål spillede for kongens handlemåde under Påskekrisen i marts 1920 og ved Genforeningen få måneder senere. Emnet for denne artikel bestemte stedet for præsentationen af årbogen, som fandt sted på Genforenings- og Grænsemuseet i Christiansfeldt den 25. november.

Fem års tysk besættelse af Danmark satte sindene i kog, ikke mindst i Sønderjylland, og både hos landsdelens danske flertal og tyske mindretal. I artiklen *To drab og et attentatforsøg* fremdrog Hans Schultz Hansen tre voldelige hændelser med mere eller mindre tragisk udgang for de implicerede fra årene 1945, 1946 og 1948. Hændelserne satte spørgsmålstegn ved politiets og domstolens neutralitet.

Loven fra 1946 om konfiskation af tysk og japansk ejendom ramte generelt tyske statsborgere, firmaer, institutioner og organisationer, men i Sønderjylland også de danske statsborgere, der havde haft forbindelse med Kreditanstalt Vogelgesang og Hofverwaltungs-gesellschaft. I sin artikel om *Konfiskation af tysk ejendom i Sønderjylland efter 2. Verdenskrig* beskrev Kirsten Lylloff nogle af konfiskationslovens virkninger i Sønderjylland og Sydslesvig.

Årbogen blev i 2013 redigeret af Morten Andersen, Hans-Ole Mørk, Anne Marie Overgaard, Mogens Rostgaard Nissen og Hans Schultz Hansen. Redaktionen udarbejdede nye retningslinjer for artikler og årsberetninger, som letter redigeringsarbejdet og desuden reducerer beretningsstoffet.

Sønderjysk Månedsskrift

Sønderjysk Månedsskrift udkom i 2013 otte gange med 48 artikler og 32 anmeldelser fordelt på 332 sider. Tidsmæssigt spændte bladet fra en artikel om den mytiske Farris-kov over bl.a. Statsbankerotten i 1813 og jazzmusik i 1960'er-

nes Tønder til anlæggelsen af boligkvarteret Høje Kolstrup ved Aabenraa i 1970'erne og 1980'erne. Ennemæssig bød bladet bl.a. på artikler om Tønders pengeinstituthistorie, den sønderjyske bygningskultur og Theodor Storms »Skimmelrytter«. Det farvelagte og udvidede temahefte havde i 2013 de mindre herregårde på Sundeved som emne. Dermed er temarækken om de sønderjyske slotte og herregårde, som startede med Augustenborg Slot i 1996, afsluttet. Månedsskriftet, der jo udgives i samarbejde med Museum Sønderjylland og Kulturfokus, har i 2013 modtaget støtte fra sidstnævnte og fra Kulturministeriet, Aving Fonden, Dansk Kultursamfund af 1910, H.P. Hanssens Mindefond og Traugott Møllers Fond. Redaktionen bestod af Elsemarie Dam-Jensen, Lennart S. Madsen og Kim Furdal. Kirsten Clausen var stedfortræder under Kim Furdals orlov.

Udflugt til Hessen-Kassel

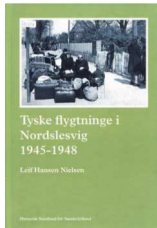
Årets rejsetilbud i dagene 5.-8. september gjaldt endnu en gang et af de gamle tyske lande med tætte bånd til det danske kongehus: Hessen-Kassel, hjemland for tre danske dronninger og en mangeårig kongelig statholder i hertugdømmerne. Udturen blev indledt med rundvisning i statholder Karl af Hessens landsted Louisenlund og dets store park ved Slien, før bussen med de 48 deltagere satte kursen mod storbyen Kassel. Her kan man trods Anden Verdenskrigs voldsomme ødelæggelser endnu opleve både slotte, kirker og bydele fra landgrevernes tid. På andendagen var der udflugt til landgrevernes hovedslot Wilhelmshöhe og dets gigantiske parkanlæg. Lørdagsprogrammet begyndte i Martinskirken, landgrevernes gravkirke i Kassel, og førte til den velbevarede middelalderby Fritzlar og dens imponerende domkirke og videre gennem de naturskønne egne omkring Edersee. Søndag bød på besøg i landgrevernes jagslot Wilhelmsthal, et af Tysklands fineste rokokslotte med stort parkanlæg. Efter en fin middagsbuffet i Nörten-Hardenberg gik det ud på den lange køretur hjem. Deltagerne og deres guider, Carsten Forskrog Rasmussen og Lars N. Henningsen, blev alle dage tilsmilet af et eftersommervejrs så varmt og pragtfuldt, som det kun sjældent opleves.

Kurser, foredragsrækker, møder

Historisk Samfund har også i 2013 haft et udmærket samarbejde med Idrættshøjskolen i Sønderborg og Folkeuniversitetet i Aarhus. Et ugekursus om Sønderjyderne og Den store Krig på Idrættshøjskolen samlede 45 deltagere, mens et ugekursus om skurke og helte i Sønderjyllands historie måtte opgives på grund af for ringe tilslutning. Folkeuniversitetet ønskede en gentagelse af foredragsrækken om Sønderjyllands historie, der samlede ca. 60 deltagere.

Søndag den 17. marts arrangerede foreningen en »sønderjysk eftermiddag« på Dalum Landbrugsskole på Fyn. Hensigten var dels at inddrage vore slet ikke så få medlemmer på Fyn i vore aktiviteter, dels at hverve flere medlemmer og sælge bøger. Et bugnende sønderjysk kaffebord bagt af Karen M. Michelsen, Birthe Merete Jessen og Lene Bilde Freisig var det løkkenmiddel, som skulle sikre tilhørere til Lars N. Henningsens foredrag om »Hertuglandet Sønderjylland« og Henrik Becker-Christensens om grænsedragningen i 1920 og udviklingen af den slesvigske mindretalsordning. Med 170 tilmeldte lykke-

I november 2013 udgav Historisk Samfund for Sønderjylland Leif Hansen Nielsens bog *Tyske flygtninge i Nordslesvig 1945-1948* og nåede hermed op på et samlet udgivelsesomfang på 2.138 sider i 2013 (heri medregnet genoptrykket af landbrugshistoriens bind III). Leif Hansen Nielsen skriver om den periode, hvor Sønderjylland husede 23.000 tyske flygtninge. Det er den første bog, hvor der så indgående fortælles om en hel landsdel og de tyske flygtninge. Bogen fik en flot modtagelse både af anmelderne og boglæberne. Foto: Historisk Samfund for Sønderjylland.

des det over al forventning, men ellers gjorde vi den erfaring, at det sønderjyske kaffebord er så stærkt et virkemiddel, at det nemt kan skygge for vore andre tilbud på stedet såsom bøger og medlemskab.

Årsmødet i 2013 fandt sted lørdag den 20. april på Sergentskolen i Sønderborg og samlede ca. 60 deltagere. Det var også sidste chance for at holde årsmøde her, idet skolen som bekendt nu er flyttet til Vårde. Fhv. lektor Christian Bo Bojesen holdt efter generalforsamlingen foredrag om skibartilleriskolen i Sønderborg, og seniorsergent Leif Larsen viste rundt.

Kredsens arbejde

I de senere par år har vi forsøgt at styrke den gensidige inspiration og samarbejdet mellem kredsene. I 2013 manifesterede det sig ved at genoptage en årlig »historisk søndag«. Der blev tilmed arrangeret to af slagsen. Sønderborg kreds lagde ud søndag den 12. maj med en familieudflugtsdag til Gråsten, der omfattede en byvandring og rundvisninger i Slotskirken og Slotshaven. Der var ca. 100 deltagere. Tønder kreds henlagde sin historiske søndag den 22. september til Romø. Her kunne man besøge Skarerbek Museum og se udstillingen om det gamle Lakolk og pastor Jacobsen, og på Romø kunne man deltage i to bunkerture og en rundtur i Lakolk. Her blev tilslutningen med blot 16 deltagere urimeligt beskedne. Kredsene drog den konklusion, at markedsforingen skal være præcist timet og om nødvendigt omfatte egentlig annoncering, men at der ellers er basis for at fortsætte den historiske søndag, i hvert fald én gang årligt.

Ellers har kredsens arbejde i 2013 fulgt de kendte baner. Aabenraa kreds arrangerede årets afstemningsfest på Folkehjernen, hvor Hans Schultz Hansen talte om Nordslesvigs integration i Danmark efter 1920. Der blev også holdt generalforsamlinger kombineret med foredrag og/eller udflugter. I Haderslev viste Knud Fink Isaksen rundt i Slesvigske Vognsamling, i Aabenraa talte Kim Furdal om sønderjyske billeder på Museum Sønderjyllands hjemmeside, i

Tønder fortalte Silke Eisenschmidt om vikingerne som optakt til kredsens udflugt til York, og i Sønderborg holdt Henning Mathiesen foredrag om søfarten til Dansk Vestindien. Sidstnævnte foredrag indgik i kredsens temarække om søfarten, der også indeholdt foredrag om søfarten Als-Fyn-Nordtyskland samt skibsfarten fra Flensborg og Egersund. Som sædvanlig holdtes der fællesmøder med de lokalhistoriske foreninger og arkiver i kredsen. Blandt kredsens øvrige arrangementer kan som eksempler på spændvidden nævnes Sydslesvigs ekskursion »Fra Danevirke til Dybbøl«, som var særlig beregnet for historielærerne. Sydslesvig havde også en aftenvandring til den gamle Eiderkanal ved Klivensiek og slagmarken for slaget ved Sehested i 1813. Haderslev kreds tog på sensommerturné til Kongernes Jelling, Aabenraa på udflugt til Kalvo og Krivsbjerg og Sønderborg til Sct. Marie kirkegård og skovene på Als. De øvrige aktiviteter vil fremgå af beretningerne på kredsens generalforsamlinger.

PR-tillæg

Ved årets begyndelse havde Historisk Samfund 2.414 medlemmer, ved slutningen 2.350 eller 64 færre. For at modvirke denne tilbagegang og sikre foreningens økonomi gennem et stort bogsalg er et vedholdende PR-arbejde nødvendigt. I 2013 blev der foretaget en opdatering af vores hvervobrochure. Sidst på året tog vort nye PR-udvalgsmedlem Kristian Pallesen fat på forberedelsen til at udsende hyppige elektroniske nyhedsbreve til de af vore medlemmer, som har interesse heri. Ønsket om et øget bogsalg lå bag arbejdet med at indgå kommissionsaftaler med de sønderjyske højskoler og deltagelsen i den sønderjyske bogmesse på museet i Tønder den 2. november, ligesom vi igen sidste år sammensatte bogpakker med gode tilbud og havde bogsalg i forbindelse med vore foredragsmøder. Som tidligere har PR-udvalget kørt rundt til de syd- og sønderjyske boghandlere for at afsætte vore nye bøger. PR-arbejdet har i 2013 på ny haft Finn Bach, Hans-Ole Mørk og Mogens Asmund som hårdtarbejdende hovedkræfter – nu suppleret med Kristian Pallesen.

En afsluttende tak

Vort arbejde havde også i 2013 som forudsætning, at en række fonde ydede tilskud. De er nævnt i forbindelse med de enkelte aktiviteter, men skal her til afslutning alle have en hjertelig tak for deres bidrag. Også tak til Dorthe Madson på vort sekretariat for en bredtfaende indsats. Blandt vore samarbejdspartnere er der navnlig grund til at fremhæve Museum Sønderjylland – ISL, hvis medarbejdere støtter godt op om kontoret. Ikke mindst i 2013 har Jane Nissens og Jørgen Cleemanns assistance været uundværlig, ligesom Hans-Ole Mørk har taget et ekstra nap i det forløbne år. Museum Sønderjylland yder i det hele taget sammen med Landsarkivet vor forening afgørende bistand på en lang række punkter. Idrætshøjskolen i Sønderborg og Folkeuniversitetet i Aarhus er ligeledes prøvede samarbejdspartnere, som på ny viste deres værd i 2013, og det samme gælder den sønderjyske presse, rækkende fra dagbladene og ugeaviserne til *Æ Rummelpot* og *DR Syd* samt landsdelens boghandlere.

Et blik ind i fremtiden

Historisk Samfund søger at følge med i udviklingen, også når det gælder kontakten med medlemmerne. Vi har som en ny medlemservice introduceret et elektronisk nyhedsbrev. Vi har indtil videre udsendt tre af slagsen, og vi har fået positive reaktioner på nyskabelsen. På nuværende tidspunkt har ca. 20 procent af medlemskredsen tilmeldt sig ordningen, og vi vil styrke markedsføringen for at bevidstgøre flere om aktuelle nyheder og om arrangementer, der bestemmer sig værd at køre efter. Jeg vil også i dag varsle, at vi i det kommende år vil overveje at gøre det muligt for alle interesserede at få tilsendt vores nyhedsbrev – uanset om de er medlem eller ikke. Vi tror på, at et elektronisk nyhedsbrev kan bidrage til at øge vores medlemstal og styrke opbakningen til foreningen. I det hele taget vil vi i de kommende år have øget fokus på vore digitale tilbud.

Historisk Samfund står godt rustet til at møde fremtiden. Vore økonomi er god, vi har projekter på vej og ideer til flere. Med et seminar den 16. januar har vi taget fat på planlægningen af en sønderjysk søfartshistorie, som vil være vores hovedsatsning i de kommende år. Aktiviteten 2014 vil dog nok så meget blive præget af de mange jubileer: 200-året for adskillelsen af Danmark og Norge i 1814, 150-året for krigen i 1864 og 100-året for Første Verdenskrigs udbrud i 1914. Det gælder såvel for årbog og månedsskrift som foredragsvirksomheden. Vi glemmer heller ikke vort eget 125-årsjubilaum for årbogen, der vil blive fejret med ekstra artikler og en oversigt over indholdet siden år 2000.

Beretningen blev enstemmigt godkendt af forsamlingen. Dernæst fremlagde foreningens kasserer, Mogens Asmund, regnskabet. Dette fremviste et underskud på 54.490 kr., der dækkes af foreningens frie reserver. Kassererens beretning blev ligeledes enstemmigt godkendt. Kontingentet for 2015 fastsattes til uændret 295 kr. for erhedsmedlemskab med *Sønderjyske Arbayger og Sønderjysk Månedsskrift*, 195 kr. for medlemskab med årbogen alene og 245 kr. for abonnement på månedsskriftet. Der var ikke indkommet forslag til årsmødet. På valg til styrelsen var Mogens Asmund, Finn Bach, Elsemarie Dam-Jensen, Lars N. Henningsen, Henning Mathiesen og Hans Schultz Hansen. Henning Mathiesen ønskede ikke genvalg. De øvrige genvalgte. I stedet for Henning Mathiesen indvalgte områdedirektør Arne Fredsted Jørgensen, Tønder. Til lige nyvalgte tidl. kommunikationschef Kristian Palleen, Broager. Formanden takkede Henning Mathiesen for hans mangeårige virke for foreningen samt Ellen Jensen, Anders Schultz Andersen og Jørgen Kühl for mange års arbejde i kredsen. På valg som revisorer var Jørn Andersen og Olaf Krag, der begge genvalgte. Kirsten la Cour og Iver Ottosen fortalte trak af Borgerforeningens historie. Efter kaffebordet lyttede forsamlingen med stor interesse til museumsinspektør Inge Adriansens foredrag »Myter om krigen 1864 i billedkunsten – fra Niels Simonsen til Roald Als«.

Hans Schultz Hansen

Aabenraa kreds

Det var Aabenraa kreds, der i 2013 stod som hovedarrangør af årets afstemningsfest på Folkehjem, hvor Historisk Samfunds formand, Hans Schultz

Hansen, for en fyldt sal talte om Nordslesvigs integration i Danmark efter 1920.

I slutningen af maj måned havde kredsens arrangeret en aftenur til Kalve og Knivsbjerg. Der var desværre ikke den store tilslutning til arrangementet.

To fra kredsens bestyrelse deltog ved mindesammenkomsten den 18. august for de engelske flyvere, der i 1943 blev skudt ned på Løjt land.

Kredsformanden stod for arrangementet i forbindelse med de kulturhistoriske aftenvandringar til de store gårde Skovbølgård og Ballegård. Der var mange deltagere.

Det årlige møde med de lokalhistoriske foreninger fra det gamle Aabenraa Amt blev afholdt sidst i november på Damms Gård i Felsted og var godt besøgt.

Erling L. Madsen

Haderslev kreds

Haderslev kreds startede traditionen tro med fællesmøde med de lokalhistoriske arkiver i januar måned. Fællesmødet blev afholdt på det nye store arkiv i Haderslev, som fortsat rummer det tidligere Historiske Arkiv i Haderslev, men som også indeholder Det Sønderjyske Arkivsamarbejde med arkivalier fra Aabenraa, Haderslev, Sønderborg, Tønder og Vejen Kommuner.

Årets generalforsamling blev afholdt i forbindelse med et arrangement på Slesvigske Vognsamling, hvor den nu afdøde leder Knud Isaksen fremviste og fortalte om samlingen og det store arbejde, der er foretaget siden starten af samlingen. Hovedvægten i gennemgangen blev lagt på fortidens håndværkstraditioner omkring vognfremstilling og vognenes anvendelse.

I august måned var der sommerudflugt til Kongernes Jelling – hvor vi oplevede en formidabel formidling af alt det nye, der er sket der. Vejret var det bedst tænkelige, og turen blev afsluttet i Vejleådal.

Karl Erik Olesen

Sønderborg kreds

På generalforsamlingen i Gråsten den 8. april trådte Vagn Hesselager ud af bestyrelsen og nyvalgt blev Sonny B. Andersen. Henning Mathiesen holdt foredrag om Vestindien, det sidste af fire foredrag om skibsfart i Gråsten. 80 fremmødte.

På det efterfølgende bestyrelsesmøde konstituerede bestyrelsen sig med Margrethe Iversen som sekretær, Henning Mathiesen som kasserer og undertegnede som formand.

Den 12. maj arrangerede kredsens Historisk søndag i Gråsten med rundvisning i kirken, byen og parken. Arrangementet var familiebaseret, og der kom et pænt antal – ca. 80.

Den 21. august viste kirkegårdsleder Palle Prip Hansen rundt på Skt. Marie Kirkegård i Sønderborg og fortalte om begravelser for som nu samt fremviste de mest betydningsfulde mindesmærker, der stadig kan opleves. Vejret var fint, så o. 100 havde fundet vej.

Den 11. september indledte vi vores projekt om skove omkring Sønderborg

med en rundtur fra Egetofte i Sønderskoven med skovfoged Alf Odsbjerg Pedersen.

Også skovene på Als har deres historie. I Ulkebøl forsamlingshus holdt Christian Bo Bojesen den 1. oktober foredrag om skoven som natur og Henning Steen Jensen om, hvordan skoven indgår i det poetiske og kunstneriske landskab.

Arsmødet med de lokalhistoriske foreninger fandt sted den 5. november i Menighedshuset i Sønderborg.

Christian Bo Bojesen

Tønder kreds

Generalforsamlingen fandt sted den 17. april og blev, som den plejer, holdt i kulturhuset i Tønder med ca. 20 deltagere. Jens Laurrup blev indvalgt i bestyrelsen som afløser for Birte Tygesen, der desværre var afgået ved døden. Vores foredragsholder, Silke Eisenschmidt fra Haderslev Museum, måtte desværre sende afbud, men det lykkedes os at få René Rasmussen til at komme og fortælle om Dannevirke og Danevirkeområdet.

Den 1. juni startede vores 5-dages tur til York i England. Vi var 51 personer, som blev kørt til Esbjerg, hvor vi skulle med *Dania Sirena* til Harwich.

I Harwich ventede en bus, som kørte os de 330 km til York, hvor vi boede på Hilton York helt i centrum inden for den gamle bymur. Næste formiddag besøgte vi Jorvik-centeret og så, hvordan vikingerne levede for 1.000 år siden. Om eftermiddagen besøgte vi nordeuropas største katedral, »Minster«. På turen tilbage til Harwich kørte vi gennem det gamle Danelagen.

Den 10. september holdt vi det årlige møde med de lokalhistoriske foreninger, denne gang i Løgumkloster. Vi var godt 30 deltagere og skulle egentlig have været udendørs, men det satte regnen en stopper for, så vi besøgte Løgumkloster kirke, hvor Frede Gotthardsen fortalte om kirken.

Historisk søndag den 22. september, der foregik på Skærbæk Museum og Lakolk, blev desværre ingen succes; knap 20 personer deltog.

Finn Clemmensen

Sydslævig kreds

Den 26. marts afholdt vi generalforsamling på Flensborghus, hvor general-konsul, dr.phil. Henrik Becker-Christensen holdt foredrag om »Mindretal og skolepolitik«.

Den 20. juni kunne medlemmer og andre interesserede høre foredraget »Den Slesvigske Samling – en historisk bestands overlevelse, trods alt...«, hvor den daglige leder, cand.mag. Jan P. Jessen, tog os med på en rejse gennem samlingens 120-årige historie.

Den 22. august var der særdeles god tilslutning til aftenvandring ved Ejderkanalen og besøg ved mindesmærket for slaget ved Sehested i december 1813 under ledelse af Lars N. Hemmingsen.

Den 31. oktober var kredsens medarrangør af et videreuddannelsesseminar for historieundervisere under overskriften »1864 og de unge« i samarbejde med Dansk Skoleforening for Sydslævig/CFU og IQSH.

Vi startede ved Dannevirke, hvor arkiv- og forskningschef, ph.d. Mogens

Rostgaard Nissen, Flensborg, holdt foredrag om den politiske og militære situation i 1864 set fra dansk side. I bussen nordpå berettede rektor, ph.d. Jørgen Kühl om tilbagetrækningen fra Dannevirke den 6. februar 1864. Ved mindesmærkerne i Sankelmark mødtes vi med historiker og arkivar Frank Lubowitz, der berettede om situationen ved Sankelmark i februar 1864, om flensborgske borgeres hjælp til sårede og om traditionen, der gennem årene har udviklet sig til en fælles dansk-tysk march til mindesteder for alle faldne på stedet. På Historiecenter Dybbøl Bank fik deltagerne en rundvisning med eksempler på, hvad der pædagogisk er muligt på stedet. Arrangementet, der havde deltagelse af mellem 40 og 50 historielærere, sluttede med en film om Slaget ved Dybbøl den 18. april 1864.

Den 20. november indbød vi til foredrag i »Det Danske Hus« i Sporskifte. Foredragsholder var formanden for Historisk Samfund Sønderjylland, forskningsleder, dr.phil. Hans Schultz Hansen, og emnet var »Slesvig-Holstens historie i 1800-tallet – set fra dansk side«.

Kirsten la Cour

Oversigt over årsskrifter og periodica 2013/2014

Udgivet af de lokalhistoriske foreninger, museer og arkiver 2013/2014

Agerskov

Årsskrift 2013

Udgivet af Lokallhistorisk Forening for Agerskov sogn. 2013. 32 sider.

Indhold: Henning Mathiesen: »Et stykke nutidshistorie – 4. del« – Hanne R. Mathiesen: »10 ejendomme i Bovlund ramt af grønt kuglelyns« – »Bovlund Frimenigheds Kirke« – Anna Hansen og Hanne R. Mathiesen: »Kapitulationen 1945« – »Historisk oversigt ved indvielsen af Sognehuset søndag den 20. januar 2013« – »Udflugt« – »Bestyrelsen«.

Ekspedition: Jens Lautrup, »Meldkjær«, Overbyvej 4, Geestrup, 6520 Tøftlund, tlf.: 74 83 11 79, email: meldkjaer@mail.dk.

Augustenborg

Årsskrift 2014

Udgivet af Lokallhistorisk Arkiv for Augustenborg og Omegn. 2014. 40 sider.

Indhold: Poul Krog: »Forord« – Karen Jepsen: »Sørens Møllevej 10« – Eli Kristensen: »Gunner Rasmussen, Fynshav« – Morten F. Jørgensen: »Rasmus Jensen, Hundsløv« – Rasmus Jensen: »Notmark kroniken – Notmark by« – Birte Thuesen: »Dagbog 1914-18« – Poul Krog: »Asserballe Vandværk 1914-2014« – Thora Nissen: »Hertugfamiliens flugt« – Thora Nissen: »Hornemann – to fætre på Augustenborg«.

Ekspedition: Lokallhistorisk Arkiv for Augustenborg og Omegn, Slotsallé 10, 6440 Augustenborg, tlf.: 74 47 18 08, email: aug.larkiv@pc.dk